

มโนทัศน์เรื่องสำนึกในพุทธปรัชญาเถรวาท

พระรัตน์ ทัศนจิตโต (ขานยา)

สำนักงานพัฒนาชนบทและงานหนังสือของกรมการศึกษานานาชาติตามหลักสูตรวิชาศาสนาและศาสนาศรัทธาและปฏิบัติ

สาขาพุทธศาสนานิกายเถรวาท

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๕๗

ISBN ๙๗๔-๓๖๖-๕๕๐-๔

มโนทัศน์เรื่องสันติในพุทธปรัชญาเถรวาท

พระรัตน์ สันตจิตฺโต (ขาวยา)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาพุทธศาสนาและปรัชญา

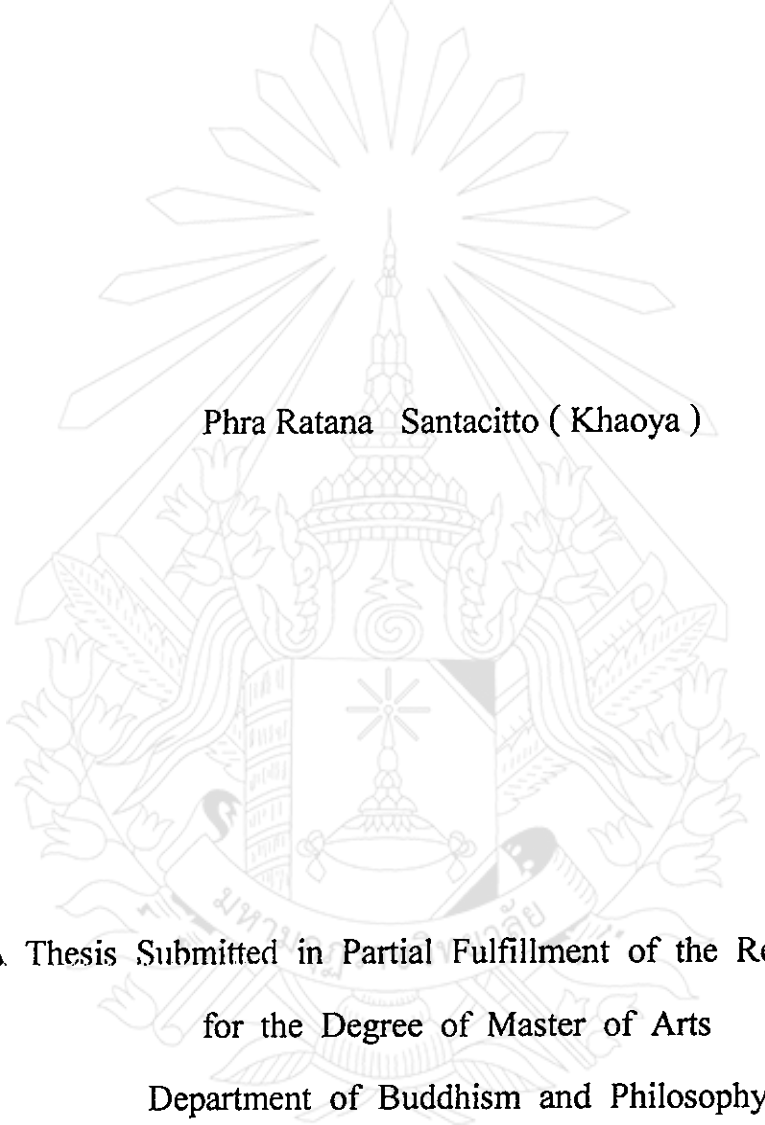
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๔๗

ISBN ๙๗๔ - ๓๙๙ - ๕๔๐ - ๔

B 6224

THE CONCEPT OF SANTI IN THERAVADA BUDDHIST
PHILOSOPHY

Phra Ratana Santacitto (Khaoya)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements

for the Degree of Master of Arts

Department of Buddhism and Philosophy

Graduate School

Mahamakut Buddhist University

2004

ISBN 974 – 399 – 540 – 4

หัวข้อวิทยานิพนธ์ : มโนทัศน์เรื่องสันติในพุทธปรัชญาเถรวาท
ชื่อนักศึกษา : พระรัตน์ สนุคจิตฺโต (ขาวยา)
สาขา : พุทธศาสนาและปรัชญา
อาจารย์ที่ปรึกษา : รศ. ชัยวัฒน์ อัดพัฒน์, M.A. in Philosophy
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม : ผศ. ดร. สุธรรม ชูศักดิ์สกุล, ศน.บ., M.A., Ph.D.
ปีการศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๕๗

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย อนุมัติให้รับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้
เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญามหาบัณฑิต

พระครูปลัดสัมพิพัฒน์วิริยาจารย์ คณะบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(พระครูปลัดสัมพิพัฒน์วิริยาจารย์)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

พระครูปลัดสัมพิพัฒน์วิริยาจารย์ ประธานกรรมการ
(พระครูปลัดสัมพิพัฒน์วิริยาจารย์)

..... กรรมการ
(ดร. สุกิจ ชัยมุสิก)

..... กรรมการ
(ผศ. ... พงษ์ คำชูตั้ง)

..... อาจารย์ที่ปรึกษา
(รศ. ชัยวัฒน์ อัดพัฒน์)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม
(ผศ. ดร. สุธรรม ชูศักดิ์สกุล)

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

ISBN ๙๗๔-๓๕๕-๕๕๐-๔

Thesis Title : The Concept of Santi in Theravada Buddhist Philosophy
Student's Name : Phra Ratana Santacitto (Khaoya)
Department : Buddhism and Philosophy
Thesis advisor : Assoc. Prof. Chaiwat Attapat, M.A. in Philosophy
Co-advisor : Asst.Prof. Dr. Sutham Shusatayasakul, ฌน.บ., M.A., Ph.D.
Academic year : 2004

Accepted by the Graduate School, Mahamakut Buddhist University in Partail
Fulfillment for Master's Degree

P. Sampipattanaviriyajarn Dean of Graduate School
(Phragrupaladsampipattanaviriyajarn)

Thesis Committee

P. Sampipattanaviriyajarn Chairman
(Phragrupaladsampipattanaviriyajarn)

S. Chaimusik Member
(Dr. Sukit Chaimusik)

P. Kamj Member
(Asst. Prof. Phajon Kamchusang)

Chaiwat Thesis advisor
(Assoc. Prof. Chaiwat Attapat)

S. Shusatayasakul Co-advisor
(Asst. Prof. Dr. Sutham Shusatayasakul)

Copyright of the Graduate School, Mahamakut Buddhist University

ISBN 974-399-540-4

หัวข้อวิทยานิพนธ์ : มโนทัศน์เรื่องสันติในพุทธปรัชญาเถรวาท
ชื่อนักศึกษา : พระรัตน์ สุนตจิตฺโต (ขาวยา)
สาขา : พุทธศาสนาและปรัชญา
อาจารย์ที่ปรึกษา : รศ. ชัยวัฒน์ อัครพัฒน์, M.A. in Philosophy
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม : ผศ. ดร. สุธรรม ชูศักดิ์สกุล, ศน.บ., M.A., Ph.D.
ปีการศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๕๗

บทคัดย่อ

การวิจัย “มโนทัศน์เรื่องสันติในพุทธปรัชญาเถรวาท” นี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ วิเคราะห์จากเอกสารทางพุทธศาสนาเถรวาท และเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อ

๑. เพื่อทราบทัศนะของสันติในพุทธปรัชญาเถรวาท
๒. เพื่อทราบวิธีสร้างสันติในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท
๓. เพื่อทราบผลหรือคุณค่าของสันติในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท

การวิจัยพบว่า สันติในพุทธปรัชญาเถรวาท เป็นสันติทางจิตวิญญาณ ภายในส่วน บุคคลมี ๒ ประเภท คือ

๑. สันติทางจิต เป็นความรอบรู้ทางสังขาร
๒. สันติทางปัญญา เป็นความรอบรู้ทางอารมณ์ โดยการศึกษาและปฏิบัติ ทางศีล สมาธิ และปัญญา หรือ ไตรสิกขา

เมื่อแต่ละบุคคลสามารถศึกษาและปฏิบัติตาม ศีล สมาธิ และปัญญา ได้อย่างดีแล้ว จะพบสันติทั้ง ๒ ประเภท อย่างแน่นอน

Thesis Title : **The Concept of Santi in Theravada Buddhist Philosophy**
Student's Name : Phra Ratana Santacitto (Khaoya)
Department : Buddhism and Philosophy
Thesis advisor : Assoc. Prof. Chaiwat Attapat, M.A. in Philosophy
Co-advisor : Asst. Prof. Dr. Sutham Shusatayasakul, ศษ.บ., M.A., Ph.D.
Academic Year : 2004

Abstract

The thesis entitled "The Concept of Santi in Theravada Buddhist Philosophy" is a qualitative research. The data used for the study are Theravada Buddhist texts, commentaries, and other concerned documents. The purposes of study are :-

1. to collect the vision of peace in Theravada Buddhist Philosophy,
2. to know how to create peace according to Theravada Buddhist Philosophy, and
3. to get the results or values of peace in Theravada Buddhist Philosophy.

It is found out that the peace in Theravada Buddhist Philosophy is the personal spiritual peace. There are two kinds of peace:

1. The peace of mind; the result of having achievement of wisdom in formations.
2. The peace of wisdom; The consequence of having achievement of wisdom in sense-objects through the study and practice of the Threefold Training i.e. Sila, Samadhi and Panna.

Having correctly and perfectly studied and practiced of Sila, Samadhi and Panna, one would be sure to obtain both kinds of peace.

กิตติกรรมประกาศ

การวิจัยนี้ ดำเนินไปได้ด้วยดี เพราะได้รับคำปรึกษา และได้รับกำลังใจ จากอาจารย์ที่ปรึกษา คือ รศ. ชัยวัฒน์ อัครพัฒน์ และที่ปรึกษาร่วม คือ ผศ. ดร. สุธรรม ชูศักดิ์สกุล

ขออนุโมทนาแก่อาจารย์วสิน อินทสระ ที่ได้ให้คำปรึกษา เกี่ยวกับความหมายของหลักการ ดร. เสน่ห์ เดชะวงศ์ ที่ช่วยตรวจสอบ บทคัดย่อภาษาอังกฤษ ดร. สุกิจ ชัยมุสิก ผู้ตรวจสอบวิทยานิพนธ์ประจำบัณฑิตวิทยาลัย ทำให้งานวิจัยสำเร็จได้ด้วยดี

ขอขอบพระคุณและขอบคุณ อาจารย์ทั้งหลายที่เป็นเจ้าของตำรา ที่ผู้วิจัยได้นำมาอ้างอิง เพื่อเป็นข้อมูลในการวิจัยครั้งนี้

ประโยชน์ใด ๆ ที่เกิดขึ้นจากการวิจัยนี้ ผู้วิจัยขอมอบให้แก่บิดา มารดาผู้ให้กำเนิด และเลี้ยงดูอบรมมาจนเติบโต พร้อมทั้งให้การศึกษาตามลำดับ

ถ้าสังคมจะนำไปศึกษา และปฏิบัติตามแล้ว ผู้วิจัยขออนุโมทนาส่วนหน้าอย่างยิ่ง เพื่อสังคมจะได้รับประโยชน์จากความเพียรของผู้วิจัย

พระรัตน์ สมนุดจิตโต

๒๕ / ก. พ. / ๔๗

สารบัญย่อ

คัมภีร์พระไตรปิฎกที่ใช้ศึกษา ในการเขียนวิทยานิพนธ์นี้ ผู้เขียนใช้ฉบับภาษาไทย ฉบับ
ของกรมการศาสนา ปี ๒๕๑๔, ปี ๒๕๒๑, ปี ๒๕๒๕ และฉบับของ
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๓๕ เป็นหลักฐานอ้างอิง และเรียงลำดับตามเลขหมายและ
ลำดับของคัมภีร์

คำย่อ	คำเต็ม
วิ.ม.	วินยปิฎก มหาวคค
วิ.จ.	วินยปิฎก จุลวคค
ที.สี.	ทีฆนิกาย สีลขนุชวคค
ที.ม.	ทีฆนิกาย มหาวคค
ส.นี.	สงยุตตนิกาย นีทานวคค
ส.มหา.	สงยุตตนิกาย มหาวคค
อ.เอก.	อังกุตตรนิกาย เอกนิปาต
อ.ติก.	อังกุตตรนิกาย ติกนิปาต
อ.จตุ.	อังกุตตรนิกาย จตุกกนิปาต
อ.ส.	อังกุตตรนิกาย สตตกนิปาต
อ.น.	อังกุตตรนิกาย นวกนิปาต
ช.ช.	ชุตตมิกาย ชุตตมปาฐ
ช.ธ.	ชุตตมิกาย ธมมปาฐ
ช.อุ.	ชุตตมิกาย อุทาน
ช.อิ.	ชุตตมิกาย อิติวุตตก
ช.มหา.	ชุตตมิกาย มหานิทเทศ
ช.จุฬ.	ชุตตมิกาย จุฬนิตเทศ
ช.ปฎิ.	ชุตตมิกาย ปฎิสมุทธิทามคค

การใช้เลขหมายย่อ

เลขหมายย่อของกัมภีร์พระไตรปิฎกจะบอก เลขเล่ม / เลขข้อ / เลขหน้า เช่น
ที่.ศ. ๕ / ๗ / ๔๐. หมายถึง ที่มณิกาย สีลขณรทศุค เล่มที่ ๕ ข้อที่ ๗ หน้าที่ ๔๐ เป็นต้น

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
คำอธิบายคำย่อ	ฅ
สารบัญ	จ
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย	๔
๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย	๔
๑.๕ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๔
บทที่ ๒ ศึกษาความหมายและลักษณะของสันติในพุทธปรัชญาเถรวาท	
๒.๑ ความหมายของสันติ	๕
๒.๒ ประเภทของสันติ	๖
๒.๓ ความมุ่งหมายของสันติแต่ละประเภท	
๒.๓.๑ ความมุ่งหมายของสันติโดยส่วนเดียว	๑๐
ก. ความหมายของพระนิพพาน	๑๒
ข. ประเภทของพระนิพพาน	๑๓
ค. อารมณ์ของพระนิพพาน	๑๕
ง. สภาวะของพระนิพพาน	๑๖
จ. ภาวะของบุคคลผู้เข้าถึงสภาวะแห่งพระนิพพาน	๑๗
๑) ภาวะทางปัญญา	๑๘
๒) ภาวะทางจิต	๑๙
๓) ภาวะทางความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต	๒๐

	น
๔) ภาวะทางสังคมหรือความสัมพันธ์ทางสังคม	๒๑
๒.๓.๒ ความมุ่งหมายของสันติโดยองค์นั้น ๆ	๒๑
๒.๓.๓ ความมุ่งหมายของสันติโดยสมมติ	๒๖
๒.๔ ภาวะลักษณะของสันติแต่ละประเภท	
๒.๔.๑ ภาวะลักษณะของสันติโดยส่วนเดียว	๒๗
๒.๒.๒ ภาวะลักษณะของสันติโดยองค์นั้น ๆ	๒๘
๒.๒.๓ ภาวะลักษณะของสันติโดยสมมติ	๒๘
๒.๕ สันติที่สมบูรณ์	
- สายเงโตวิมุตติ	๒๕
- สายปัญญาวิมุตติ	๓๓
บทที่ ๓ ศึกษากระบวนการวิธีการดำเนินสู่สันติ	
๓.๑ ศึกษา ๓	๓๘
๓.๑.๑ ศีล	๓๕
๓.๑.๒ สมภาวิ	๔๐
๓.๑.๓ ปัญญา	๕๑
๓.๒ ความสัมพันธ์เชื่อมโยงของสันติ	
๓.๒.๑ ความสัมพันธ์เชื่อมโยงของสันติในหลักวิชา	๕๗
๓.๒.๒ ความสัมพันธ์เชื่อมโยงของสันติในหลักการปฏิบัติ	๕๘
๓.๓ ความสมดุลของสันติ	
- คำสั่งสอนทางปริยัติ	๕๕
- คำสั่งสอนทางปฏิบัติ	๖๐
๓.๔ หลักประกันทางสันติ	๖๒
๓.๕ ข้อเปรียบเทียบสันติทางจิตกับทางปัญญาบางประการ	๖๓
บทที่ ๔ ศึกษาวิเคราะห์คุณค่าแห่งสันติ	
๔.๑ ธรรมอันบุคคลพึงละ	๖๕
๔.๒ สันติทางชีวิตส่วนบุคคล	๖๗
๔.๓ สันติทางชีวิตของสังคม	๗๓
๔.๔ สันติทางสิ่งแวดล้อมของธรรมชาติ	๗๖
๔.๕ สันติต่อโลก	๗๘

๔.๖ วิพากษ์และวิจารณ์	๘๐
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัย ข้อเสนอแนะ	
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๘๔
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๘๖
บรรณานุกรม	๙๐
ประวัติผู้วิจัย	๙๓

บทที่ ๑

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

จากประวัติศาสตร์อันยาวนานของมวลมนุษยชาติ ที่ได้บันทึกไว้ เป็นลายลักษณ์อักษร และจากข้อมูลข่าวสารในยุคโลกาภิวัตน์ ได้สะท้อนให้เห็นว่า โลกไม่เคยว่างเว้นจากภาวะสงคราม เสมือนกับว่า เป็นปกติธรรมดาทางธรรมชาติอย่างหนึ่ง ของมวลมนุษยชาติ ที่มีอยู่ทั่วทุกมุมของโลก ไม่ระหว่างประเทศก็ภายในประเทศ สืบทอดคิดต่อกันมาเป็นระยะ ๆ จากหลากหลายสาเหตุ ทำหั่น รบพุ่ง มาพินกันอย่างบ้าคลั่ง ผู้คนที่ปราศจากความคิด ต้องทนทุกข์ทรมาน บาดเจ็บ เสียชีวิตอย่างน่าเวทนา สภาวะการณ์เช่นนี้ไม่เป็นที่พึงปรารถนาของเพื่อนมนุษย์ร่วมโลก หลายคนทอดทอนต่อภาพที่ปรากฏแก่สายตาเช่นนั้นไม่ได้ ถึงกับประณามการกระทำเช่นนั้นว่า “ไร้เสียซึ่งมนุษยธรรม” สภาวะการณ์ที่กดขี่ ข่มเหง รังแก เอาเปรียบกันเช่นนี้ แทบไม่มีความแตกต่างอะไรไปจากสัตว์เดรัจฉานทั่ว ๆ ไป นับว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ประเสริฐ มีจิตใจสูง รู้จักผิด ชอบ ชั่ว ดี มีเหตุผล รู้จักประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ รู้คุณค่าแห่งชีวิตดี แต่ก็ยากที่มนุษย์จะอยู่ร่วมโลกกันได้อย่างสันติ ถึงแม้ว่าในปัจจุบันนี้ ประชาคมโลกจะได้หันมาร่วมมือกันหามาตรการต่าง ๆ เพื่อธำรงรักษาไว้ซึ่งชีวิตและทรัพย์สินให้แก่เพื่อนมนุษย์ด้วยกันได้เป็นอย่างดี และสามารถจับปัญหาข้อพิพาทขัดแย้งต่าง ๆ เสร็จสิ้นไปได้บ้างก็ตามที แต่ก็ดูเหมือนว่า สันติและความเป็นระเบียบเรียบร้อยของโลกที่แท้ ยังอยู่ห่างไกลจากความ เป็นจริง

ความสงบร่มเย็นเป็นสุข นับว่ามีความสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่ง ในการอยู่ร่วมโลกกัน แห่งมวลมนุษยชาติ จำเป็นที่ต้องแสวงหาวิถีทางที่สามารถจะพามวลมนุษย์ ไปสู่จุดนี้ให้จงได้ ถ้าหากไม่สามารถที่จะแสวงหาวิถีทางที่เหมาะสมและดีที่สุดสุดพบ ที่จะพามวลมนุษยชาติให้เข้าถึงได้แล้ว มวลมนุษยชาติก็จะคคอยู่ภายใต้ปรากฏการณ์แห่งความขัดแย้ง ทางสังคม โลกซ้ำแล้ว ซ้ำเล่าอย่างมิรู้จบสิ้น มีความปรารถนาพร้อมกันประการหนึ่งของมวลมนุษยชาติ คือ “สันติภาพ” ซึ่ง ต่างก็จินตนาการภาพลักษณ์ของสันติในลักษณะที่เป็นโลกของความสวยงาม สงบร่มเย็นเป็นสุข มีความเป็นระเบียบเรียบร้อยน่าอยู่อาศัย และต่างก็เรียกร้องหาอย่างกว้างขวาง ที่จะให้ภาพลักษณ์ เช่นนั้น ปรากฏเป็นจริงทางสังคม โลกขึ้นมา และในขณะที่เดียวกัน ก็ปรากฏให้เห็นจริงในระยะ นั้น ๆ ระยะเวลาหนึ่งเท่านั้น และน้อยครั้ง ในทางตรงกันข้าม ภาพลักษณ์ที่ไม่พึงประสงค์

กลับปรากฏให้เห็นยาวนาน และบ่อยครั้งร่อยรอยแห่งการเรียกร่องนี้ได้มีมานานแล้ว อย่างน้อยที่สุด ก็คือภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ - ๒๔๖๑ (ค.ศ. ๑๙๑๔ - ๑๙๑๘) ซึ่งเป็นประสบการณ์แห่งปรากฏการณ์ของความยุ่งยาก ในการจัดระเบียบโลกครั้งแรกของมวลมนุษยชาติ และต่างก็รู้สึกที่ไม่ดีต่อสภาวะการณ์ หลังปรากฏการณ์นั้นสิ้นสุดลง

สันติภาพ เป็นภาพลักษณ์ที่มวลมนุษยชาติต่างเรียกร่องหา และหวังว่า จะปรากฏขึ้นที่เป็นจริงทางสังคมโลกที่ถาวรสักที และพระพุทธรองค์ทรงศรีถึงสภาวะแห่งความสุข ที่เกิดจากสันติว่า นคติ สันติปริ สุขิ สุขอื่นยิ่งกว่าความสงบไม่มี ซึ่งเป็นสันติภาวะ ที่เกิดจากจิตนิ่งสงบ และปัญญาที่รู้แจ้งความเป็นจริงทางธรรมชาติภายใน แต่สภาวะการณ์เช่นนี้ ยังอยู่ห่างไกลจากความเป็นจริงของประชาคมโลก ประหนึ่งว่า จะมีข้อบกพร่องและผิดพลาดบางประการที่ทำให้มวลมนุษยชาติต้องตกอยู่ภายใต้สภาวะการณ์เช่นในปัจจุบันนี้

ดังนั้น “สันติภาพ” จึงเป็นเรื่องที่สำคัญและจำเป็นอย่างยิ่ง ในการอยู่ร่วมกันทางสังคมโลกแห่งมวลมนุษยชาติ เพราะ “มนุษย์เป็นสัตว์สังคม” ไม่อาจที่จะอยู่ในโลกอย่างโดดเดี่ยวได้ มีความจำเป็นที่จะต้องมีความสัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์ ร่วมโลกด้วยกันอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ขึ้นอยู่กับว่า ความสัมพันธ์นั้นอยู่ในฐานะที่เป็นศัตรูคู่ปรปักษ์ คอยกัดกัน หรือมิตรสหายที่คอยช่วยเหลือเกื้อกูล สนับสนุนกันและกัน จากความสัมพันธ์ในฐานะที่มนุษย์เป็นสัตว์สังคมนี้เอง ที่ทำให้มนุษย์ยากที่จะหลีกเลี่ยง ข้อพิพาทขัดแย้ง บาดหมาง อันอาจจะนำไปสู่ความเข้าใจที่คลาดเคลื่อน จากความเป็นจริงของกันและกันได้ ผลสุดท้ายก็จะนำไปสู่การทำสงคราม อันเป็นความโหดร้ายรุนแรง เกินกว่าที่ประชาคมโลกจะยอมรับได้ และต่างฝ่ายก็ไม่พึงปรารถนา เพราะไม่เป็นผลดีต่อความสัมพันธ์ มีแต่ความหวาดระแวง สงสัย ไม่ไว้วางใจซึ่งกันและกัน และมีแต่ความสูญเสีย มากกว่าที่จะเป็นประโยชน์ ดังผลปรากฏในสงครามโลกครั้งที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ - ๒๔๖๑ (ค.ศ. ๑๙๑๔ - ๑๙๑๘) และครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ - ๒๔๘๘ (ค.ศ. ๑๙๓๘ - ๑๙๔๕)

ดังนั้น จึงไม่ควรให้ออกาสมแก่สงครามโลกครั้งที่ ๓ และครั้งต่อ ๆ ไปได้เกิดขึ้นอีก ควรหาวิธีการป้องกันอย่างชาญฉลาด ด้วยความไม่ประมาท เพราะจากหลักฐานและสภาวะการณ์ที่เป็นจริงของสังคมโลกในปัจจุบัน มีความเป็นไปได้ทั้ง ๒ ฝ่าย คือไม่สงครามก็สันติภาพ ขึ้นอยู่กับว่า ฝ่ายใดมีเหตุปัจจัย ที่มีความเป็นไปได้มากกว่ากัน เท่านั้น ฉะนั้น จึงเป็นภารกิจ เป็นธุระ และเป็นหน้าที่ของประชาคมโลก ที่จะต้องร่วมมือ

ร่วมแรง ร่วมใจกันยับยั้งสงคราม และสร้างสรรค์สันติภาพให้ยั่งยืนถาวรสืบไปใน
ทุกรูปแบบ

ในหลักความคิดพื้นฐานที่สำคัญยิ่งทางพุทธธรรม คือ มีความเชื่อว่าเป็นกฎของธรรมชาติ
แห่งความเป็นจริง ย่อมมีสภาวะที่ตรงกันข้ามแก่กันเสมอไป เช่น เมื่อมีกลางวัน ย่อมมี
กลางคืน เมื่อมีมืด ย่อมมีสว่าง เมื่อมีร้อน ย่อมมีหนาว หรือ เมื่อมีฝ่ายหนึ่งอุบัติขึ้น ย่อมมีอีก
ฝ่ายหนึ่งดับไป เมื่อมีฝ่ายหนึ่งดับไป ย่อมมีอีกฝ่ายหนึ่งอุบัติขึ้น ในกฎของธรรมชาติแห่ง
ความเป็นจริงที่ปรากฏ จะไม่ว่างเว้นไปจากปรากฏการณ์ทั้งสองสภาวะนี้ จะมีความเป็นเช่น
นั่นเองเสมอไป ดังนั้น ตามหลักความเชื่อนี้ เมื่อมีสงครามย่อมมีสันติภาพอย่างแน่นอน หรือ
เมื่อสงครามอุบัติขึ้น สันติภาพย่อมดับไป เมื่อสงครามดับไป สันติภาพย่อมอุบัติขึ้น คล้ายกับ
เป็นวัฏฏะทางธรรมชาติอย่างหนึ่ง ที่ปรากฏขึ้นจริงทางสังคมโลก และต่างก็คดอยู่ภายใต้กฎ
ไตรลักษณ์ ที่ผันแปรอยู่เสมอสลับกันเกิดดับ แต่การที่จะให้ได้มาซึ่งสันติภาพนั้น จะต้องแสวง
หาวิถีทางอย่างชาญฉลาดและถูกต้องอย่างไม่ลดละ

ในสภาวะการณ์ของโลกจากอดีตถึงปัจจุบัน เท่าที่มีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร
ทำให้มีความรู้สึกรู้ว่า โลกไม่เคยมีสันติภาพ ยากที่ใครจะทำให้เกิดสันติได้ จากปัญหาที่สำคัญ
คือ “ทิวฎี” หมายถึง มิจฉาทิวฎี คือ ความเห็นที่ไม่ตรงกันหรือขัดแย้ง ไม่ลงรอยกันได้
ทั้ง ๆ ที่มีสภาวะแห่งความเป็นจริงอย่างเดียวกัน การที่จะประสานทิวฎีที่ขัดแย้งกัน ให้ตรงกัน
ได้นั้น เป็นเรื่องที่ยาก นอกจากจะประสานกันลำบากแล้ว ยังมีแนวโน้ม ที่จะขัดแย้งกัน
เพิ่มมากยิ่งขึ้น อันอาจจะนำสังคมไปสู่ความเลวร้าย หายนะ จนยากที่จะควบคุม ยังผลให้
สังคมโลกล่มสลายอย่างน่าเวทนา

ดังนั้น “สันติ” จึงเป็นเรื่องที่สำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งยวด สำหรับสังคมโลกใน
อนาคต ถ้าไม่รีบศึกษาสันติอย่างจริงจัง และนำไปใช้ประโยชน์อย่างชาญฉลาดแล้ว สังคม
โลกจะไปไม่รอด เกิดความวิบัติ ล่มสลาย หายนะ หรือ อาจกล่าวได้ว่า สังคมโลก
รอดอยู่ได้ด้วย “สันติภาพ”

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อทราบทัศนคติทางสันติในพุทธปรัชญาเถรวาท
๒. เพื่อทราบวิธีสร้างสันติในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท
๓. เพื่อทราบผลหรือคุณค่าทางสันติในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาท

ขอบเขตของการวิจัย

ในการวิจัยนี้ครอบคลุมเนื้อหาดังต่อไปนี้

๑. ความหมายและลักษณะของสันติ
๒. หลักธรรมที่เกี่ยวข้องและส่งเสริมสันติ
๓. สันติส่วนบุคคลและสังคม
๔. สันติทางสิ่งแวดล้อม และ โลก

วิธีดำเนินการวิจัย

ในการวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับเนื้อหา ที่จะทำการวิจัย จากตำราหลักทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่

๑. ข้อมูลหลัก ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกพระพุทธศาสนาเถรวาท คัมภีร์ชั้นรอง คัมภีร์พระไตรปิฎก เช่น อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์พิเศษอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง
๒. ข้อมูลรอง ได้แก่ ตำราทางวิชาการที่กล่าวถึงพระพุทธศาสนา และตำราทางวิชาการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง คล้ายคลึง

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑. ทำให้ได้รับความรู้ ความเข้าใจ แนวความคิดทางสันติในทัศนะพุทธปรัชญาเถรวาทชัดเจนยิ่งขึ้น
๒. เป็นประโยชน์เชิงข้อมูลนำเสนอต่อสาธารณชน เพื่อที่จะเป็นแนวทางในการศึกษา และสร้างสรรค์สันติภาพให้แก่ตนเองและสังคมโลก
๓. เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่สนใจใฝ่รู้ และผู้ที่ต้องการศึกษาวิจัยในโอกาสต่อไป

บทที่ ๒

ศึกษาความหมายและลักษณะของสันติในพุทธปรัชญาเถรวาท

๒.๑ ความหมายของสันติ

“ สันติก็ดี สันติบทก็ดี ย่อมมีโดยอาการเดียวกัน สันติบทนั้นนั่นแหละ เป็นอมตนิพพาน ความสงบสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนด ความดับความออกจากตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัด ชื่อว่า สันติ ”^๑

ดังนั้น สันติ ก็คือ อมตนิพพาน ต่างกันโดยพยัญชนะ เหมือนกันโดยอรรถะ หรือ สภาวะ เป็นคำที่เป็นไวยากรณ์ของกันและกัน คือ ใช้แทนกันได้

มีผู้รู้ให้ความหมายของ “ สันติ ” ไว้ดังนี้

พันตรี ป.หลงสมบุญ ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

สันติ (อิต. = อิตถิลิงค์) สันติ ชื่อของพระนิพพาน, พระนิพพาน

สันติ (อิต. = อิตถิลิงค์ ความสงบ, ความระงับ, ความรำงับ, ความสงบระงับ, ความราบคาบ, ความดี, ความงาม, ความดีงาม^๒

แปลก สนธิรักษ์ ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

สันติ ๑. (นาม. = นามกิตก์) สำเร็จมาจาก สม = ส+ติ = นติ ความสงบ

สันติ ๒. (กิริยา. = กิริยาอาชยาค) สำเร็จมาจาก อส = ส+อนติ มีอยู่

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

สันติ ระงับ, นิพพาน, ความระงับ, เป็นไปในอรรถ คือ

๑. โมกข (นิพพาน)

^๑บุญ. ญ. ๓๐ / ๓๕๑ / ๑๗๔.

^๒พันตรี ป.หลงสมบุญ, พจนานุกรม มคธ ไทย, (กรุงเทพมหานคร :
อาหารการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๗๐๓.

^๓แปลก สนธิรักษ์, พจนานุกรม บาลี ไทย, (กรุงเทพมหานคร :ไทยวัฒนาพานิช,
๒๕๐๖), หน้า ๓๒๑.

๒. สิว (คี, งาม)

๓. สม (ความสงบ)^๔

จำลอง สารพัตนีก ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

สนฺติ ๑. อิต. (อิตถิลิงค์) ความสงบ

สนฺติ ๒. ก. (กิริยาอาชยาค) มีอยู่^๕

ราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

สันติ น. (ป.) สันติภาพ (ป. สนติ+ภาว) ความสงบ^๖

พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต) ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

สันติ, สันติภาพ^๗

สุชีพ ปุณฺณานุภาพ ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

สันติ น. ความสงบ^๘

พุทธทาส ภิกขุ ได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

สันติภาพ มีความหมายอย่างเดียวกันกับ ความหมายของโลกพระศรีอารยเมตตรัย...

ซึ่งมีสันติภาพสูงสุด... มีมนุษยธรรมสมบูรณ์แสดงออกมา... ธรรมชาติทางวัตถุไม่ถูกทำลาย...

ธรรมชาติทางจิตใจมีความสงบไม่ปรุงแต่ง... มีมิตรภาพชั้นสูงสุด^๙

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้ให้ความหมาย พร้อมกับกล่าวถึงที่มาไว้ดังนี้

สันติภาพ มาจาก สันติ บวกกับ ภาวะ, ภาวะ แปลงเป็นไทย ก็เป็น ภาพ, ภาวะ คือ

^๔พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต, (กรุงเทพมหานคร : สิวพร, ๒๕๑๓), หน้า ๑๗๔.

^๕จำลอง สารพัตนีก, พจนานุกรม บาลี ไทย, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๑๗๖.

^๖ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๑๕), หน้า ๑๒๒.

^๗พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๓), หน้า ๑๒๕.

^๘สุชีพ ปุณฺณานุภาพ, พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา, (พระนคร : เพ็ญอักษร, ๒๕๑๔), หน้า ๑๗๕.

^๙พุทธทาส ภิกขุ, สันติภาพของโลก, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๑๖), หน้า ๑๐๕.

ความเป็น สันติภาพ ก็คือ ภาวะแห่งสันติ ได้แก่ ตัวสันติ

สันติ แปลว่า ความสงบ...เป็นชื่อของพระนิพพาน สรุปรว่า สันติ ก็คือ พระนิพพาน
นั่นเอง^{๑๑} สันติกับสันติภาพ ต่างกันโดยพยัญชนะ เหมือนกันโดยอรรถะ เพียงแต่นั่นเท่านั้น

ดังนั้น ความหมายของ สันติ ก็คือ พระนิพพาน ความสงบ ความระงับกิเลส
ความราบคาบ ความคิงาม ความมีมนุษยธรรม ธรรมชาติทางวัตถุไม่ถูกทำลาย ธรรมชาติทาง
จิตใจมีความสงบ ความมีมิตรภาพสูงสุด

๒.๒ ประเภทของสันติ

สันติมี ๓ ประเภท คือ

๒.๑.๑ สันติโดยส่วนตัว

๒.๑.๒ สันติโดยองค์นั้น ๆ

๒.๑.๓ สันติโดยสมมติ

สันติโดยส่วนตัว หมายถึง อมตนิพพาน คือ ความระงับสังขารทั้งปวง ความสละ
คืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นค้นหา ความตำรอก ความดับ ความออกจากค้นหา

สันติโดยองค์นั้น ๆ หมายถึง บุคคลผู้บรรลุปฐมฌาน มีนิเวศสงบไป
ผู้บรรลุทุติยฌาน มีวิคกและวิจารณ์สงบไป ผู้บรรลุตติยฌาน มีปีติสงบไป ผู้บรรลุจตุตถฌาน
มีสุขและทุกขสงบไป ผู้บรรลุอากาศาณัญญายตนฌาน มีรูปสัญญา ปฏิขสัญญา
นาคตสัญญาสงบไป ผู้บรรลุวิญญาณัญญายตนฌาน มีอากาศาณัญญายตนสัญญาสงบไป
ผู้บรรลุอาภิญญาญายตนฌาน มีวิญญาณัญญายตนสัญญาสงบไป
ผู้บรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน มีอาภิญญาญายตนสัญญาสงบไป

สันติโดยสมมติ หมายถึง ทิฐิ ๖๒^{๑๒} สงบไป

ในที่นี้จะกล่าวถึงทิฐิ ๖๒ โดยสรุป ดังต่อไปนี้

๑. ปุพพันตกับปปีกาทิฐิ : ตามเห็นขันธในอดีต ประกอบด้วยความเห็น ๑๘ ประการ คือ

^{๑๑}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาเพื่อสันติภาพ. (กรุงเทพมหานคร :
สหธรรมิก, ๒๕๓๘), หน้า ๕.

^{๑๒}จุ.มหา. ๒๕ / ๕๔ / ๗๖.

ก) สัสตคติวิ : เห็นว่าอัตตาและโลกเที่ยง มี ๔ ความเห็น คือ

- (๑) พวกระลึกชาติได้ ตั้งแต่หนึ่งชาติ ถึงหลายแสนชาติ
- (๒) พวกระลึกถึงขันธได้ ตั้งแต่หนึ่งสังวัฏฏกัป ถึงสิบสังวัฏฏกัป
- (๓) พวกระลึกถึงขันธได้ ตั้งแต่สิบสังวัฏฏกัป ถึงสิบสังวัฏฏวิวัฏฏกัป
- (๔) พวกคาดคะเนตามที่ได้คิดได้

ข) เอกัจจสัสตคติวิ : เห็นว่าอัตตาและโลกเที่ยงเป็นบางอย่าง มี ๔ ความเห็น คือ

- (๑) พรหมเที่ยง ผู้ที่พรหมสร้างไม่เที่ยง
- (๒) พวกทเวดาชื่อว่า จิณฑาปโทลิกะ หมกมุ่นแต่ในความรื่นรมย์ จึงไม่เที่ยง พวกทเวดาที่ไม่ใช่ จิณฑาปโทลิกะ เที่ยง
- (๓) พวกทเวดาชื่อว่า มโนปโทลิกะ เฟ่งโทษกันเกินควร จึงไม่เที่ยง พวกทเวดาที่ไม่ใช่ มโนปโทลิกะ เที่ยง
- (๔) พวกคาดคะเนตามที่ได้คิดได้ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ไม่เที่ยง แต่จิต หรือใจ หรือ วิญญาณ เที่ยง

ค) อันตานุณติกคติวิ : เห็นว่าโลกมีที่สุดและไม่มียุที่สุด มี ๔ ความเห็น คือ

- (๑) โลกมีที่สุดกลม
- (๒) โลกไม่มีที่สุดกลม
- (๓) โลกด้านบน ด้านล่างมีที่สุด ด้านขวางไม่มีที่สุด
- (๔) พวกคาดคะเนตามที่ได้คิดได้ โลกมีที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่มีที่สุดก็ไม่ใช่

ง) อมราวิกเขปิกคติวิ : ความเห็นไม่ตายตัว มี ๔ ความเห็น คือ

- (๑) กลัวต่อการกล่าวเท็จ
- (๒) กลัวต่ออุปาทาน
- (๓) กลัวต่อการชักถาม
- (๔) พวกไม่ยืนยันใด ๆ

จ) อริจจมุปปนิกคติวิ : เห็นว่าอัตตาและโลกเกิดขึ้นลอย ๆ มี ๒ ความเห็น คือ

- (๑) พวกทเวดาชื่อว่า อสัญญี เมื่อก่อนเขาไม่มี เดี่ยวเขามี
- (๒) พวกคาดคะเนตามที่ได้คิดได้

๒. อปรันตคัปปิกคติวิ : ความเห็นขันธในอนาคต ประกอบด้วยความเห็น ๔๔ ประการ คือ

ก) สัญญีคติวิ : เห็นว่าอัตตาเมื่อตายแล้วมีสัญญา มี ๑๖ ความเห็น คือ

- (๑) อัตตามีรูป
- (๒) อัตตาไม่มีรูป

- (๓) อัตตาทั้งมีรูปและไม่มีรูป
- (๔) อัตตามีรูปก็ไม่ใช่ ไม่มีรูปก็ไม่ใช่
- (๕) อัตตามีที่สุด
- (๖) อัตตาไม่มีที่สุด
- (๗) อัตตาทั้งมีที่สุดและไม่มีที่สุด
- (๘) อัตตามีที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่มีที่สุดก็ไม่ใช่
- (๙) อัตตามีสัญญาอย่างเดียว
- (๑๐) อัตตามีสัญญาต่างกัน
- (๑๑) อัตตามีสัญญาพอประมาณ
- (๑๒) อัตตามีสัญญาไม่มีประมาณ
- (๑๓) อัตตามีสุขอย่างเดียว
- (๑๔) อัตตามีทุกข์อย่างเดียว
- (๑๕) อัตตามีทั้งสุขและทุกข์
- (๑๖) อัตตามีทุกข์ก็ไม่ใช่ มีสุขก็ไม่ใช่

ข) อัสัญญิตฺติ : เห็นว่าอัตตาคายแล้วไม่มีสัญญา มี ๘ ความเห็น คือ

- (๑) อัตตามีรูป ไม่มีสัญญา
- (๒) อัตตาไม่มีรูป ไม่มีสัญญา
- (๓) อัตตาทั้งมีรูปและไม่มีรูป ไม่มีสัญญา
- (๔) อัตตาทั้งมีรูปก็ไม่ใช่ ไม่มีรูปก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา
- (๕) อัตตามีที่สุด ไม่มีสัญญา
- (๖) อัตตาไม่มีที่สุด ไม่มีสัญญา
- (๗) อัตตาทั้งมีที่สุดและไม่มีที่สุด ไม่มีสัญญา
- (๘) อัตตาทั้งมีที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่มีที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา

ค) เนวสัจญีนาสัจญีตฺติ : เห็นว่าอัตตาเมื่อตายแล้ว มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

มี ๘ ความเห็น คือ

- (๑) อัตตามีรูป มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่
- (๒) อัตตาไม่มีรูป มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่
- (๓) อัตตาทั้งมีรูปและไม่มีรูป มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่
- (๔) อัตตาทั้งมีรูปก็ไม่ใช่ไม่มีรูปก็ไม่ใช่ มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่
- (๕) อัตตามีที่สุด มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

- (๖) อัศตคามไม่มีที่สุด มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่
 (๗) อัศตคามทั้งที่มีที่สุดและไม่มีที่สุด มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่
 (๘) อัศตคามทั้งที่มีที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่มีที่สุดก็ไม่ใช่ มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่
- ง) อุจเฉททิจู : เห็นว่าอัศตคามตายแล้วขาดสูญ มี ๗ ความเห็น คือ

- (๑) อัศตคามนี้มีรูป ประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ เกิดจากมารคา บิดา เมื่อตายก็ขาดสูญ ไม่เกิดอีก
- (๒) อัศตคามที่เป็นทิพย์ มีรูป เมื่อตายก็ขาดสูญ ไม่เกิดอีก
- (๓) อัศตคามที่เป็นทิพย์ มีรูป เกิดขึ้นจากใจ เมื่อตายก็ขาดสูญ ไม่เกิดอีก
- (๔) อัศตคามที่เข้าถึงชั้นอากาศสถานัญจายตนะ เมื่อตายก็ขาดสูญ ไม่เกิดอีก
- (๕) อัศตคามที่เข้าถึงชั้นวิญญูณัญจายตนะ เมื่อตายก็ขาดสูญ ไม่เกิดอีก
- (๖) อัศตคามที่เข้าถึงชั้นอาภิญญัญจายตนะ เมื่อตายก็ขาดสูญ ไม่เกิดอีก
- (๗) อัศตคามที่เข้าถึงชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ เมื่อตายก็ขาดสูญ ไม่เกิดอีก

จ) ทิฏฐุธรรมนิพพานทิจู : เห็นว่านิพพานในปัจจุบัน เป็นธรรมอย่างหนึ่งของสัตว์ มี ๕ ความเห็น คือ

- (๑) อัศตคามที่เทียบพร้อมด้วยกามคุณ ๕
- (๒) บรรลุปฐมฌาน
- (๓) บุลุหุติฌาน
- (๔) บรรลุตติยฌาน
- (๕) บรรลุจตุตถฌาน^{๑๒}

๒.๓ ความมุ่งหมายของสันติแต่ละประเภท

๒.๓.๑ สันติโดยส่วนตัว มุ่งหมายที่ “พระนิพพาน” มีธรรมชาติที่เป็นสภาวะ มีความเป็นไปในส่วนเฉพาะของบุคคล เป็น “ธรรมที่สิ้นไปแห่งราคะ... โทสะ... โมหะไม่มี ส่วนเหลือ เป็นคุณชาติอันผู้ใดบรรลุจะพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาควรน้อมเข้ามา อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน”^{๑๓} อมคณิพพาน “เป็นที่ละ เป็นที่สงบ เป็นที่สลละคืน เป็นที่ระงับ แห่งกิเลสเครื่องกังวล...เป็นที่ระงับแห่งค้นหาเครื่องถ้อยมัน...เป็นที่พึง...

^{๑๒}ที.ส. ๕ / ๒๖ / ๑๒.

^{๑๓}ถ.ต.ก. ๒๐ / ๔๕๕ / ๑๕๐.

เป็นที่สิ้นชราและมีจุ”^{๑๔}

คำว่า “พระนิพพาน” นี้ เป็นคำศัพท์เฉพาะ คือ การกำหนด เพื่อใช้เรียกสภาวะอย่างหนึ่งซึ่งเป็นสภาวะสูงสุดทางพระพุทธศาสนา เป็นสภาวะที่เย็น สงบ ธรรมชาติที่มารองรับความเย็น ความสงบนั้น ก็คือ วิญญาณ (จิต) นั้นเอง เป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์

ลักษณะของพระนิพพาน คือ เทียบและสุข ดังคำอธิบายไว้ว่า “เมื่อพิจารณาเห็นว่าความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานเที่ยง... เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานสุข”^{๑๕}

พระนิพพาน เป็นสภาวะสุดท้ายของคำสอนทางพระพุทธศาสนา ดังคำอธิบายไว้ว่า “นิพพานอันหยั่งลงในอมตะด้วยความว่าเป็นที่สุด”^{๑๖} คือ ที่สุดของกิเลสและทุกข์อันเนื่องมาจากกิเลสนั้น

ในที่บางแห่งเรียก อมตนิพพานว่า ธรรมอุม ดังคำอธิบายไว้ว่า “อมตนิพพาน ความสงบสังขารทั้งปวง ความสะละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นค้นหา ความสํารอกค้นหา ความดับค้นหา ความออกจากค้นหาเป็นเครื่องร้อยรัด ท่านกล่าวว่าเป็น ธรรมอุม ในคำว่า รมมุตม”^{๑๗}

อมตนิพพาน เป็นอมตสันติ เป็นอารยสันติ เป็นความสงบที่ไม่ตาย เป็นความสงบที่ประเสริฐ เป็นปรมาตสันติ ความสงบสูงสุด เป็นโลกุตตรสันติ ความสงบที่พ้นวิสัยของชาวโลก เป็นสันติถาวร มั่นคง ไม่สั่นไหว ไม่สั่นคลอน กิเลสดับไปไม่กำเริบ และทุกข์อันเนื่องมาจากกิเลสนั้นด้วย ดับกังวล ถอนอาลัยได้อย่างสิ้นเชิง สิ้นความหวั่นไหวทั้งปวง ไม่สะอึกสั่นเป็นสันติที่ไม่มีสันติใดเสมอเหมือน สันติโดยส่วนเดียวนี้ จึงหมายถึง “อมตนิพพาน” อันมีความเป็นไปในเฉพาะส่วนของคุณคุณนี้

ดังนั้น ลักษณะของพระนิพพานโดยรวม ก็คือ “นิจุจํ สุขํ อนตฺตา”^{๑๘} เป็นการกล่าวถึงภาวะพระนิพพานทางธรรมล้วน ๆ ถึงกระนั้น ก็หมายถึง พระอรหันต์โดยปริยาย

^{๑๔} พ.อุ.พ. ๓๐ / ๓๗๕ / ๑๔๒.

^{๑๕} พ.ป.ฎ. ๓๑ / ๗๓๕ / ๔๕๕.

^{๑๖} พ.ป.ฎ. ๓๑ / ๑๕ / ๕๔.

^{๑๗} พ.อุ.พ. ๓๐ / ๖๗๓ / ๒๖๑.

^{๑๘} พ.ป.ฎ. ๓๑ / ๖๖ / ๒๓.

(ทางอ้อม) เพราะฉะนั้น สันติโดยส่วนเดียว จึงหมายถึง พระอรหันต์ด้วย

ก. ความหมายของพระนิพพาน

ความหมายของพระนิพพานโดยอรรถะ หรือเนื้อหา

นิพพาน (น.) ความดับสนิทแห่งกิเลสและกองทุกข์^{๑๙}

นิพพาน การดับทุกข์และกองทุกข์^{๒๐}

นิพพาน (นปฺ.) ธรรมอันออกแล้วจากตัณหา, ธรรมอันออกแล้วจากตัณหาเครื่องร้อยรัดธรรมอันออกไปแล้วจากตัณหาเครื่องร้อยรัด^{๒๑}

นิพพาน นาม.(นิ + วา = พา + ยู = อน) ไม่มีเครื่องร้อยรัด, การดับกิเลส, นิพพาน^{๒๒}

ความหมายของพระนิพพาน โดยพยัญชนะ หรือ คำอักษร

นิพพาน มาจากคำว่า นิ (อิพ. อุปสรรค) แปลว่า ออก, ไม่เหลือ, ไม่มี^{๒๓} บวกกับ คำว่า วาน (นปฺ.) แปลว่า ธรรมชาติเครื่องร้อยรัด, ตัณหาเครื่องร้อยรัดธรรมชาติผู้กัศว์ไว้ในภพ ตัณหา^{๒๔} รวมสองคำนี้เป็น นีวาน หมายถึง ออกไปแล้วจากตัณหาเครื่องร้อยรัด มีบทวิเคราะห์ของพระนิพพานว่า วานโต นิกขนคํ นิพพานํ ลบ กขนค ออกแล้วเอาบทหน้ามาไว้หลัง เป็น นีวาน แปลง ว เป็น พ ตามหลักภาษา เป็น นิพาน ซ้อน พ อีกที สำเร็จเป็น นิพพาน^{๒๕} มีความหมายคล้ายกับว่า ดัด (กิเลส) ออก มีลักษณะเหมือนปัญญาอย่างยิ่ง (โลกุตตรปัญญา)

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) แสดงความหมายของพระนิพพานโดยพยัญชนะ หรือ ตามคำอักษรว่า นิพพาน มาจาก นิ อุปสรรค (แปลว่า ออกไป, หมดไป, ไม่มี, เลิก) + วาน (แปลว่า

^{๑๙}ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕), หน้า ๔๔๘.

^{๒๐}พระเทพเวที (ประยูร ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, อ้างแล้ว, หน้า ๑๒๕.

^{๒๑}พันตรี ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรม มคธ ไทย, อ้างแล้ว, หน้า ๑๖๓.

^{๒๒}แปลก สนธิรักษ์, พจนานุกรม บาติ ไทย, อ้างแล้ว, หน้า ๑๖๕.

^{๒๓}พันตรี ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรม มคธ ไทย, อ้างแล้ว, หน้า ๑๖๔.

^{๒๔}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔๑.

^{๒๕}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๓.

พัดไป หรือเป็นไปข้าง, เครื่องร้อยรัดบ้าง) ใช้เป็นกิริยาของไฟ หรือการดับไฟ หรือของที่ร้อน เพราะไฟ แปลว่า ดับไฟ หรือ ดับร้อน หมายถึง หายร้อน เย็นลง หรือ เย็นสนิท (แต่ไม่ใช่ดับสูญ) แสดงภาวะทางจิตใจ หมายถึง เย็นใจ เศร้าซึม ชุ่มชื้นใจ ดับความร้อนใจ หายร้อนรน ไม่มีความกระวนกระวาย หรือ แปลว่า เป็นเครื่องดับกิเลส คือ ทำให้ รากะ โทสะ โมหะ หมคสิ้นไป ในคำภีร์รุ่นรองและอรรถกถาฎีกาส่วนมากนิยมแปลว่า ไม่มีตัณหาเครื่องร้อยรัด หรือ ออกไปแล้วจากตัณหาที่เป็นเครื่องร้อยรัดติดไว้กับภพ^{๒๖}

ข.ประเภทของพระนิพพาน

ประเภทของพระนิพพานมีหลักฐานที่มา ในพระไตรปิฎกจากธาตุสูตรที่ ๗ และกระจายอยู่ในสูตรอื่น ๆ พอสรุปได้ดังนี้ คือ

สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ เพราะ รากะ โทสะ โมหะ สิ้นไป

อนุอุปาทิเสสนิพพานธาตุ เพราะ เวทนาดับเย็น

อีกประการหนึ่ง

สอุปาทิเสส มีในปัจจุบันนี้ เพราะสิ้นตัณหาเครื่องนำไปสู่ภพ

อนุอุปาทิเสส มีในเบื้องหน้า เป็นที่ดับสนิทแห่งภพ^{๒๗}

จากหลักฐานนี้นำไปสู่การแบ่งเป็นนิพพานธาตุ ๒ ประเภท ได้แก่

๑. สอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานธาตุที่มีอุปาทิเหลือ หรือ นิพพานธาตุยังมีเชื้อเหลือ

๒. อนุอุปาทิเสสนิพพานธาตุ นิพพานธาตุไม่มีอุปาทิเหลือ หรือ นิพพานธาตุไม่มีเชื้อเหลือ^{๒๘}

ข้อที่อาจทำให้เข้าใจคลาดเคลื่อน ระหว่างสภาวะของพระนิพพาน กับประเภทของพระนิพพาน คือ สภาวะของพระนิพพานมีอย่างเดียวกันเท่านั้น คือ สภาวะที่ปราศจากกิเลส เป็นสภาวะทางธรรมล้วน ๆ ที่ยังไม่ได้เกี่ยวข้องกับบุคคลใด ๆ แต่ประเภทของพระนิพพาน คือ สภาวะทางธรรมล้วน ๆ นั้น มามีความเกี่ยวข้องกับบุคคลแล้ว จึงกล่าวได้ว่า ประเภทของพระนิพพาน เป็นการแบ่งตามบุคคลผู้ที่อยู่ในสภาพนั้น ๆ เป็นเกณฑ์ และสภาวะของ

^{๒๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๒๖๑.

^{๒๗} จุ.อิ. ๒๕ / ๒๒๒ / ๒๓๑.

^{๒๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, ย่างแล้ว, หน้า ๒๖๒.

พระนิพพานมีรสเดียวเท่านั้น คือ “วิมุตติรส”^{๒๕}

ที่นำไปเป็นเกณฑ์แบ่งประเภทในที่สุด คำว่า “อุปาติ” ถูกอธิบายว่า คือ สภาพที่ถูกกรรมกิเลสถือครอง หรือ สภาพที่ถูกอุบาทวนยึดไว้มัน หมายถึง เบญจขันธ์ (ขันธ์ ๕)^{๒๖}

คำว่า “อุปาติ” แปลว่า “เชื้อ” หมายถึง กิเลสที่เป็นรากเหง้า...คือ อุบาทวน^{๒๗} เป็นธรรมชาติที่ปรากฏได้ แต่ก็ถูกปัญญาอย่างยิ่ง (โลกุตตรปัญญา) ดับได้โดยเร็ว ภายใต้อกาลเวลา คือ ในชีวิตปกติ หรือ ไม่ปรากฏตลอดกาลเวลา เมื่ออยู่ในภาวะสัญญาเวทิตนโรธ คือ อยู่เหนือกาลเวลาซึ่งก็คือ “ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฐิ กิเลส อุบาทวน”^{๒๘}

อุปาทิเสสนิพพานธาตุ ถูกอธิบายต่อไปอีกว่า หมายถึงกิเลสดับ แต่เบญจขันธ์ (ขันธ์ ๕) ยังปรากฏอยู่ ยังเสวยอารมณ์สุขทุกข้อยู่ตามปกติ ไม่ได้บอบสลายแต่อย่างใด ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ ผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่ตามปกติ และมีคำศัพท์เฉพาะเรียกต่อมาว่า กิเลสปรินิพพาน คือ กิเลสดับ ซึ่งหมายถึง บุคคลผู้ที่อยู่ในภาวะนิพพานนี้ พร้อมกับยังมีชีวิตอยู่ตามปกติ แต่ผู้ที่เข้าไม่ถึง ไม่รู้ เพราะรู้ได้เฉพาะคนเท่านั้น ถ้ารู้จักท่าน ก็รู้จักท่าน ถ้าไม่รู้จักท่าน ก็ไม่รู้จักท่าน และท่านก็มีได้สำคัญหมาย หรือ ทำความรู้อีกว่า ท่านเป็นนั่น เป็นนี่ เพียงแต่ท่านรู้ว่า ท่านก็คือท่านเป็นอะไรก็ได้ ไม่เป็นอะไรก็ได้ ถึงท่านรู้ ท่านก็มีได้สำคัญว่า ท่านรู้ ปลอ่ยให้ผู้รู้ รู้อเอง ใครจะรู้จักท่านก็ได้ ใครจะไม่รู้จักท่านก็ได้ และท่านก็มีอาจประกาศตน เพราะไม่มีตนจะประกาศ เพราะท่านเคารพพระธรรมวินัย ที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้ เพราะบุคคลผู้อยู่ในภาวะนี้ มีความประพฤติตรงต่อพระธรรมวินัย คือ ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ อารยะและโคจร มีสมณสัญญาสูง ไม่ถือตัว เพราะไม่มีตัวจะให้อือ แต่วางตัว เพราะมารยาท และที่แท้ท่านก็คือ พระอรียสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้าอันดับท่าย ๆ องค์หนึ่งนั่นเอง

อุปาทิเสสนิพพาน ถูกอธิบายต่อไปอีกว่า ได้แก่ ดับกิเลส พร้อมทั้งเบญจขันธ์ (ขันธ์ ๕) ไม่ปรากฏแล้ว ไม่อยู่เสวยสุขทุกข์อีกแล้ว บอบสลายไปหมดแล้ว ได้แก่ นิพพานที่พระอรหันต์ผู้ดับกิเลสพร้อมทั้งเสียชีวิตไปแล้ว และมีคำศัพท์เฉพาะเรียกต่อมาว่า จันทรปรินิพพาน

^{๒๕} พ.อุ. ๒๕ / ๑๑๘ / ๑๓๕.

^{๒๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, อ่างแล้ว, หน้า ๒๖๒.

^{๒๗} พุทธทาส ภิกขุ. ศึกษาธรรมะอย่างถูกวิธี, (กรุงเทพฯ มหานคร : เอมี่เทรดดิ้ง, ๒๕๔๓), หน้า ๑๔๑.

^{๒๘} พ.มหา. ๒๕ / ๑๑๗ / ๘๕.

ค. อารมณ์ของพระนิพพาน

อารมณ์ของพระนิพพาน คือ “เย็น”^{๓๓} ธรรมชาติที่มารองรับความเย็นนี้ ก็คือ วิญญาณ (จิต) ความเย็นเป็นอารมณ์อย่างหนึ่ง อาจกล่าวได้ว่า วิญญาณเสวยอารมณ์ความเย็น เหตุที่เย็น เพราะวิญญาณ (จิต) นั้น มีลักษณะอาการไม่เหมือนวิญญาณโดยทั่วไป ในที่นี้จะเรียกว่า “วิญญาณธาตุ” เพื่อสะดวกในการสังเกต ลำดับได้ว่า จักขุวิญญาณธาตุ โสทวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ ที่มีคำว่า “ธาตุ” ประกอบหลังวิญญาณนั้น เพราะว่า วิญญาณโดยทั่วไปกับวิญญาณธาตุนั้น มีลักษณะอาการแตกต่างกัน จึงมีคำว่า “ธาตุ” กำกับไว้ เมื่อมิให้เข้าใจเป็นอย่างอื่น เมื่อวิญญาณเป็นธาตุ ก็เท่ากับว่า จิตเป็นธาตุด้วย เพราะวิญญาณก็คือจิตที่ปรากฏในทวาร ๖ คือ จักขุทวาร โสททวาร ฆานทวาร ชิวหาทวาร กายทวาร และมโนทวาร ทวารก็คือ สนามที่จิตปรากฏ

ปฏิภิกขิยาของวิญญาณธาตุ ก็คือ ปล่อย ปล่อยให้ สละ ละ สลัด คั้น วาง หรือผลัด ตัด ดังนั้น จึงไม่ยึดติด ถ้าเป็นวิญญาณโดยทั่วไปจะยึดติด เกาะติด รวบไว้ ถือไว้ ยึดไว้ ดังนั้น จึงยึดติด อาการธรรมชาติที่เย็นนี้ คล้ายกับอาการความเย็นในห้วงน้ำลึก คือ เย็นในภายใน หรือ ความเย็นในคนที่เสียชีวิตแล้ว แต่ไม่หนาว ความเย็นในลักษณะนี้ สามารถปรากฏกับบุคคลที่ยังมีชีวิตอยู่ได้ ถ้าเข้าถึง และก็เป็นลักษณะธรรมชาติของวิญญาณธาตุ ความเย็นชนิดนี้เป็นความเย็นที่ละเอียด ประณีต รู้ได้เฉพาะตน เหตุเพราะวิญญาณเสวยอารมณ์ความเย็น จึงสงบ เพราะสงบ จึงสุข สุขเพราะไม่ถูกกิเลสขยี้วน วิญญาณธาตุมีลักษณะอาการใส รับรู้อารมณ์ได้ชัดเจน ทั้งรูปารมณ์ สัทธารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ และธรรมารมณ์ ตาเห็นรูป ก็รู้สึกแต่ว่าเห็น งาม ไม่งามชัดเจน แต่ถึงงาม ไม่งาม ก็ปล่อย สละ ละ สลัด คั้น วาง หรือผลัด ตัด หูได้ยินเสียง ก็รู้สึกแต่ว่าได้ยิน ไพเราะ ไม่ไพเราะชัดเจน แต่ถึงไพเราะ ไม่ไพเราะ ก็ปล่อย สละ ละ สลัด คั้น วาง หรือผลัด ตัด และยังได้ยินได้ แต่ไม่หนาวหู จมูกได้กลิ่น ก็รู้สึกแต่ว่าได้กลิ่น หอมเหม็นชัดเจน แต่ถึงหอม เหม็นก็ปล่อย สละ ละ สลัด คั้น วาง หรือผลัด ตัด ลิ้นรู้รสก็รู้สึกแต่ว่ารู้ อร่อย ไม่อร่อยชัดเจน แต่ถึงอร่อย ไม่อร่อยก็ปล่อย สละ ละ สลัด คั้น วาง หรือผลัด ตัด และยังสามารถประทานได้มาก ไม่รู้สึกอึด เพราะท้องมีอาการลงไปอยู่ด้านล่าง แต่ต้องรู้จักประมาณ กายสัมผัส ก็รู้สึกแต่ว่าสัมผัส ร้อน แข็ง ร้อน หนาวชัดเจน แต่ถึงร้อน อ่อน แข็ง ร้อน หนาวก็ปล่อย สละ ละ สลัด คั้น วาง หรือผลัด ตัด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หน้าเขก

^{๓๓}พุทธทาส ภิกขุ, ศึกษาธรรมะอย่างถูกวิธี, อ่างแล้ว, หน้า ๑๓๘.

ด้านหลัง และลูกตา มีอาการเขินมากกว่าส่วนอื่น เมื่อความเขินปรากฏครั้งแรก ความเขินจะปรากฏเข้มข้น แต่เมื่อกาลเวลาผ่านไป ความเข้มข้นของความเขิน จะปรากฏลดลง แต่ความเขินคงปรากฏอยู่ รู้สึกว่าเส้นผมชูชันขึ้น แต่เป็นเพียงความรู้สึก เพราะความจริงยังคงปกตอยู่ ใจูธรรมารมณ์ ก็สักแต่ว่ารู้ แต่ถึงรู้ก็ปล่อย สละ ละ สลัด คั้น วาง หรือสลัก คัด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความเขิน เป็นธรรมารมณ์ที่ละเอียด ประณีต แต่ก็ไม่ยึดติดความเขินนั้น คงปล่อยวางได้ดี เมื่อไม่ทำความคิดคำนึงถึง (มโนการ) ความเขินนั้นจะสงบ ระวัง คับไป แต่เมื่อทำความคิดคำนึงถึง ความเขินนั้นจะปรากฏขึ้นมา จะมีลักษณะอาการเป็นอย่างนี้ ผิวพรรณสากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง บริเวณใบหน้า จะรู้สึกถึงอาการสากขึ้นได้ชัดเจน เพราะมีปีติกรรมหล่อเลี้ยง ขอบอยู่เฉียบ ๆ ไม่มีอาการหิว กระจาย แต่เมื่อรับประทาน ก็สามารถรับประทานได้ตามปกติ ไม่มีอาการง่วงนอน แต่เมื่อนอนก็หลับปกติ และไม่มีอาการฝัน นอนน้อย เป็นภาวะที่จิตตื่นเต็มที่ เป็นลักษณะอาการเฉพาะของวิญญานธาตุ ภาวะอาการอย่างนี้ จะปรากฏได้ก็ต่อเมื่อ ปฏิบัติทั้งสมณะและวิปัสสนาทั้งสองอย่างมาแล้วอย่างดี เพื่อความสมดุลแห่งธรรมควบคู่กันไป อย่างสม่ำเสมอ ต่อเนื่อง และยาวนาน

ง. สภาวะของพระนิพพาน

สภาวะของพระนิพพาน เป็นสภาวะอาการ มีลักษณะโปร่ง โลง สะอาด สงบ เขิน เป็นภาวะที่แจ่มใส สว่าง แจ่ม ประณีต ละเอียดอ่อน เป็นอิสระ กิเลสทั้งปวงสงบ ระวัง คับไป เพราะปราศจาก รากะ โทสะ โมหะครอบงำ ที่เป็นเหตุชักจูงให้จิตใจหันเหไปตามกระแสของโลก เมื่อเพิกถอน รากะ โทสะ โมหะได้แล้ว จิตใจจะไม่หันเหไปตามกระแสของโลก ไม่สั่นไหว ไม่สั่นคลอน หากแต่นิ่ง คงที่ ไม่ผันแปร เป็นสภาวะที่ผู้เข้าถึงจะเข้าใจได้ด้วยตนเอง ผู้ที่เข้าไม่ถึงเข้าใจไม่ได้ ดังคุณบทที่ว่า “ฐานะที่บุคคลเห็นได้ยาก ชื่อว่า นิพพาน ไม่มีตัณหา นิพพาน นั้นเป็นธรรมแท้จริง ไม่เห็นได้โดยง่ายเลย ตัณหาอันบุคคลแห่งตลอดแล้ว กิเลสเครื่องกังวลย่อม ไม่มีแก่บุคคลผู้รู้ ผู้เห็นอยู่”^{๓๔}

โดยปกติ ปุถุชนจะถูก รากะ โทสะ โมหะครอบงำ ทำให้จิตใจสั่นไหว สั่นคลอน ไม่นิ่ง ผันแปร พร่ามัว ฝ้าหมอง บดบังปัญญา ทำให้มองเห็นชีวิตและโลกด้วยอำนาจของรากะ โทสะและโมหะ เมื่อเพิกถอน รากะ โทสะ และโมหะออกได้แล้ว จิตใจจะสว่างโพล่ง ทำให้การมองเห็นชีวิตและโลกเปลี่ยนไปเป็นตรงกันข้าม เพราะไม่ได้อยู่ภายใต้อำนาจของรากะ โทสะ

^{๓๔}พ.อ. ๒๕ / ๑๕๕ / ๑๗๖.

และโมหะ จิตใจเป็นอิสระ (เกษม) ไม่ติดขัด ทำให้มีอากาารู้สึกว่า แปรกกว่าแต่ก่อน ทำให้เข้าใจชีวิตและโลกถูกต้อง เทียงตรง แม่นยำยิ่งขึ้น ทำให้เปลี่ยนท่าทีเข้าใจชีวิตและโลกอย่างใหม่ ชนิดที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน สิ่งที่เคยปรากฏอยู่เฉพาะหน้าที่ไม่เข้าใจ จะเข้าใจได้ดีขึ้น ส่งผลให้บุคลิกภาพเปลี่ยนไปตามอำนาจของธรรมชนิดใหม่ด้วย จิตใจเปิดกว้าง มองสิ่งต่าง ๆ และบุคคลรอบข้างด้วยความเข้าใจ ประมวลความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ และบุคคลรอบข้างด้วยเหตุผล ทำให้เกิดความลึกรวบยอดได้ชัดเจน

สภาวะของพระนิพพานอยู่พ้นวิสัยของปุถุชนที่ถูกราคะ โทสะ และโมหะ ครอบงำอยู่เป็นนิจจะเข้าใจได้ จะเข้าใจได้ก็ต่อเมื่อเข้าถึงแล้วเท่านั้น สภาวะของพระนิพพาน ถ้าเป็นสภาวะธรรมทางธรรมชาติล้วน ๆ จะอยู่ต่างหากจากผู้เข้าถึง แต่เมื่อมีผู้เข้าถึงแล้ว สภาวะของพระนิพพานจึงปรากฏพร้อม มิใช่ว่า ถ้าไม่มีผู้เข้าถึงแล้ว สภาวะของพระนิพพานจะไม่มีอยู่สภาวะของพระนิพพานมีอยู่โดยธรรมชาติ แม้ไม่มีผู้เข้าถึงก็ตาม แต่ถูกผู้เข้าถึงรู้ จึงถูกนำมาอธิบายให้ได้เข้าใจ ถึงสภาวะของธรรมประเภทนี้ สภาวะธรรมชาติของพระนิพพานนี้ เป็นสภาวะอาการในภายใน ไม่มีสิ่งเทียบ เป็นทิศที่ผู้เข้าถึงแล้วจะเห็นได้เอง ผู้ที่ไม่เคยไปสู่ทิศนี้จะไม่เห็น แม้จะมีผู้ที่ได้ไปสู่ทิศนี้แล้ว พยายามอธิบายให้ฟังอย่างไร ก็ยังมีอากาการงุนงงอยู่

ครั้งรับครั้งปฏิเสธ การอธิบายสภาวะของพระนิพพาน จึงถูกอธิบายโดยบุคคลผู้เข้าถึงแล้ว และอธิบายผ่านภาษาที่ใช้กันอยู่ เพราะไม่มีวิธีที่จะอธิบายทำความเข้าใจได้มากกว่าภาษาที่ใช้กันอยู่นี้ ผู้ที่อธิบายสภาวะของพระนิพพานได้ดี คือ ผู้ที่เข้าถึงสภาวะนี้แล้ว การอธิบายสภาวะของพระนิพพานจึงไม่อาจหลีกเลี่ยงบุคคลได้ จำเป็นต้องอธิบายผ่านบุคคลเสมอ และเป็นไปเฉพาะส่วนของบุคคลเท่านั้น ไม่เป็นไปในส่วนของसारณะทั่วไป พระนิพพานเป็นที่รวมของธรรมทั้งปวง ธรรมทั้งปวงกระจายออกจากธรรมที่ชื่อว่า พระนิพพานนี้ เป็นทั้งที่รวมและกระจายออกของธรรมทั้งปวงโดยธรรมชาติ

จ. สภาวะของบุคคลผู้เข้าถึงสภาวะแห่งพระนิพพาน

การที่จะเข้าใจภาวะของบุคคลผู้เข้าถึงสภาวะของพระนิพพานอย่างถ่องแท้ นั้น มิใช่เป็นไปได้ง่ายเลย ปุถุชนไม่อาจเข้าใจท่านได้ แม้บุคคลผู้เข้าถึงสภาวะแห่งพระนิพพานเหมือนกัน แต่ต่างวิธีกันก็ไม่เข้าใจกันแล้ว ต้องอาศัยผู้ที่เข้าใจมากกว่าอธิบายให้ฟัง ดังเช่น เรื่องของสุติมปริพาชก คือ

“สุติมปริพาชก บวชประพฤติพรหมจรรย์ ในธรรมวินัย ในสำนักของพระผู้มีพระภาค เพื่อขโมยธรรม ภิกษุจำนวนมากในสำนักของพระผู้มีพระภาค พยากรณ์พระอรหันต์ผล สุติมะ ได้ฟัง จึงเข้าไปถามภิกษุเหล่านั้น ภิกษุเหล่านั้นรับว่า จริงอย่างนั้น สุติมะ จึงถามว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านทั้งหลายย่อมบรรลุอิทธิวิธีได้หลายประการ...ภิกษุเหล่านั้น ตอบว่า ทำอย่างนั้น

ไม่ได้...ฯลฯ...สุติมะ กล่าวว่า การไม่เข้าถึงธรรมเหล่านี้ มีอยู่ในเรื่องนี้ แล้วเรื่องนี้เป็นอย่างไร
ภิกษุเหล่านั้น กล่าวว่า ท่านสุติมะ ผมทั้งหลายหลุดพ้นด้วยปัญญา สุติมะ จึงเข้าไปเฝ้า
พระผู้มีพระภาค แล้วกราบทูลคำที่สนทนากับภิกษุเหล่านั้นแก่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาค
ตรัสว่า สุติมะ ธรรมวิดิญาณเกิดก่อน พระนิพพานเกิดภายหลัง แล้วพระผู้มีพระภาคจึงทรง
ซักถามสุติมะ สุติมะจึงเข้าใจ”^{๓๕} เป็นต้น

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวถึงภาวะของบุคคล ผู้บรรลุถึงสภาวะแห่งพระนิพพาน
โดยแยกคุณสมบัติ ไว้ดังนี้

๑) ภาวะทางปัญญา

ภาวะทางปัญญา หมายถึง ความสามารถทางความเข้าใจ เป็นลักษณะที่สำคัญยิ่งของผู้
บรรลุถึงสภาวะนิพพาน เป็นความเข้าใจถึงทั้งหลาย และบุคคลรอบข้างตามความเป็นจริง
เป็นความเข้าใจ ที่จิตใจประกอบด้วยสติสัมปชัญญะเต็มที่ไม่เอนเอียงไปข้าง ชอบใจ ไม่ชอบใจ
มองเห็นสภาวะตลอดสาย ไม่ติดขัด หรือสะดุด เพราะเป็นการเห็นทางปัญญา ซึ่งเป็น
คุณลักษณะทางวิปัสสนา ที่ฝึกมาเป็นอย่างดี จึงไม่เขวออกนอกความเป็นจริง ดังนั้น
ความเข้าใจจึงไม่คลาดเคลื่อน ความจริงเป็นอย่างไร ความเข้าใจเป็นอย่างนั้น เมื่อเข้าใจแล้ว
ไม่คิดปรุงแต่งออกไป หยุดอยู่ตรงที่เข้าใจนั้น มีความเป็นกลางทางความเข้าใจ ไม่อคติ
เริ่มตั้งแต่รับรู้อารมณ์ทั้งหลาย ทางอายตนะทั้งหลายด้วยจิตใจสงบนิ่ง และเยือกเย็น เมื่อรับรู้
และเข้าใจอารมณ์ทั้งหลาย ตามความเป็นจริงหรือตามที่มันเป็นแล้ว จิตใจจึงเป็นกลางทางอารมณ์
เหล่านั้น ตลอดจนรู้ เข้าใจ ความเป็นสามัญลักษณะของสังขารทั้งหลาย และธรรมทั้งปวงว่า
ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน รู้เท่าทันสมมติ หรือบัญญัติ และปรมาตม หรือสภาวะ ยังผล
ไม่ให้เกิดอาการยึดติด คือ สลักออก หรือปล่อยวางได้ ไม่ข้องแวะ ไม่เกาะเกี่ยว ไม่พัวพัน
รู้เท่าทัน “วิตถุกามและกิเลสทุกข”^{๓๖} และมองเห็นทางปลอด จากการมองเห็นสภาพตามความ
เป็นจริงนั้น เข้าใจแม้สภาพที่เข้าใจยาก เข้าใจชัดเจนเป็นอย่าง ๆ ไปตลอดสาย ไม่ติดขัด ถ้าเข้าใจ
เข้าใจความสัมพันธ์เชื่อมโยงของสภาวะธรรมทั้งหลายได้ดี เข้าใจสภาวะธรรมที่ปรากฏ ดำรงอยู่
และสลายไปอย่างชัดเจน ธรรมใดเป็นธรรมที่ถูกต้องแล้ว ธรรมนั้นเป็นอันรู้แล้ว สัมผัสแล้ว
พิจารณาแล้ว เทียบเคียงแล้ว ขณะที่ปล่อยวางอยู่ ดูเหมือนว่าจะไม่รู้อะไร แต่ถ้าสำรวจจิต

^{๓๕} ส.นิ. ๑๖ / ๒๖๕ / ๑๓๑.

^{๓๖} จ.ม.พ. ๒๕ / ๒ / ๑.

(มนสิการ) เพื่อที่จะรู้ จะรู้ได้ตลอดสายทันที ไม่ติดขัด ถ้าช้า ปัญญาจะทำหน้าที่ทำความเข้าใจ เพื่อสลัดทิ้ง มีลักษณะไวและคม เป็นอย่างนี้ทุกครั้งตลอดไป ที่เข้าใจแล้ว เมื่อเห็นอยู่ รู้แจ้ง ทราบชัดอย่างนี้ จึงไม่ต้องฝากความเชื่อไว้กับใคร อยู่ร่วมโลกและใช้โลกอย่างรู้เท่าทัน โดยไม่ อยู่ใต้อำนาจของกิเลส คือ เป็นอิสระ รู้ว่าโลกมีลักษณะอาการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เมื่อรู้จึง วางท่าที่สงบนิ่ง ใช้สอยสิ่งต่าง ๆ เหมือนกับชาวโลก แต่ไม่มีอาการยึดติดเหมือนกับชาวโลก เพียงใช้ให้เป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของชีวิตเท่านั้น ดังนั้น ชีวิตจึงดำเนินไปอย่างอิสระ ไม่รับรู้ และใช้โลกด้วยอำนาจของกิเลส หรือใช้โลกอย่างสิ้นเปลือง เพียงแต่อยู่เพื่อรอเหตุปัจจัยพร้อมใน การละสังขาร

๒) ภาวะทางจิต

ภาวะทางจิต หมายถึง อาการที่จิตใสสะอาด ปลอดโปร่ง โล่ง อิสระ เป็นลักษณะสำคัญ อีกประการหนึ่งของผู้ที่บรรลุตถะภาวะนิพพาน ด้วยปราศจากธุติ คือ รากะ โทสะ และโมหะ ไม่คิดใจ ไม่ขัดข้องใจ ไม่คับข้องใจ ไม่ยึดติด ไม่ยึดถือ ไม่ยึดมั่น ไม่ถือมั่น ไม่หวนคำนึงถึง ไม่พัวพัน ไม่รวบไว้ ไม่เกาะเกี่ยว ไม่ห่วงหวงเหนี่ยวอารมณ์ทั้งหลาย ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน กำหนดรู้เฉพาะอารมณ์ปัจจุบันขณะกระทบ เมื่อรูปกระทบตา เสียงกระทบหู กลิ่นกระทบจมูก รสกระทบลิ้น โผฏฐัพพะกระทบกาย ธรรมารมณ์กระทบใจ จิตจะกำหนดรู้ทันที มีลักษณะอาการแห่งอารมณ์ทั้งหลายที่มากกระทบ กำหนดรู้อารมณ์ทั้งหลายได้ชัดเจนเป็น อย่าง ๆ ไป และปล่อยวางเป็นอย่าง ๆ ไปเช่นกัน ไม่หวนหันพลันแล่นไปตามอารมณ์ที่มากกระทบ ไม่สะอึก ไม่ระแวง ไม่สั่นไหว ไม่ซัดส่าย มีลักษณะหนึ่ง คงที่ มั่นคง ดำรงมั่น ซึ่งเป็นคุณลักษณะทางสมณะที่ฝึกมาเป็นอย่างดี คือ สมาธิ พัง กำหนดรู้อารมณ์ทั้งหลายทุกขณะ ที่มากกระทบ เพื่อพิจารณาทำความเข้าใจ นำไปสู่การปล่อยวาง หรือสลัดออก ไม่ยึดไว้ หลีกออก คลายออก คายทิ้ง สลาย ละลาย ทำลาย เผา ทำให้ดับ ไม่ทำให้เกิด ผลักทิ้ง ไม่ถือไว้ ขจัดออก กำจัดทิ้ง สรรออกออก สรรอกทิ้ง เทิกออก ปลดออก เปลื้องทิ้ง ชัดออก ยกออก ถอนออก นำออก จิตทำหน้าที่กำหนดรู้ คือ รับรู้อารมณ์ทั้งหลายทุกขณะที่มากกระทบ ด้วยท่าทีที่เป็นกลางทางอารมณ์ จิตจึงบริสุทธิ์ ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว ไม่ฝ้ามอง ไม่กระทบกระเทียบ ไม่กระเพื่อม ไม่กระหายอยาก ไม่คั่นรน ไม่กวดแกว่ง ไม่ซัดส่าย ไม่ถวิลหา ไม่เก็บไว้ จึงทำให้ไม่เกิดอาการเก็บกด หรือ เครียด เป็นผลมาจากปัญญาที่เข้าใจเหตุผลไม่ทำความหวัง เป็น “บุคคลผู้ปราศจากความหวัง”^{๓๓} จึงอยู่เหนือทั้งความสมหวังและความผิดหวัง ไม่ทำความ

^{๓๓} อ.เอก. ๒๐ / ๔๕๒ / ๑๒๓.

เป็น “บุคคลผู้ปราศจากความหวัง”^{๓๓} จึงอยู่เหนือทั้งความสมหวังและความผิดหวัง ไม่ทำ ความว่าเป็น จึงอยู่เหนือทั้งความเป็นและความไม่เป็น จิตทำหน้าที่คอยกำหนดรู้ หรือรับรู้อารมณ์ ด้วยหน้าที่ที่สงบนิ่ง เยือกเย็น สดชื่น ตื่นตัว มีความเข้าใจ ไม่มีอะไรเป็นของตน จึงเกิดอาการรู้ สึกว่า ไม่จำเป็นต้องไปยึดอะไร ไม่มีอะไรที่ควรจะยึด จึงทำให้เกิดอาการสลัดทิ้ง ด้วยวิธีการ กำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง ปล่อยวางให้ทันต่อการกำหนดรู้ ปล่อยวางทันทีที่กำหนดรู้ อารมณ์ใด ปรากฏ ให้กำหนดรู้ แล้วปล่อยวางอารมณ์นั้นในทันที ด้วยวิธีนี้ จิตจะอยู่เหนืออารมณ์ทั้งปวง สะอาดบริสุทธิ์อยู่

๓) ภาวะทางความประพฤติกหรือการดำเนินชีวิต

ภาวะการดำเนินชีวิต หมายถึง ลักษณะทางความประพฤติ จะมีลักษณะสันโดษ ราบเรียบ เรียบง่าย ไม่ยุ่งยาก ดำรงชีวิตด้วยธรรม ครองชีวิตด้วยธรรม มีธรรมเป็นเครื่องดำรงอยู่ มีธรรม เป็นที่อาศัย มีปีติธรรม และความปราโมทย์เป็นปัจจัยหล่อเลี้ยง ชีวิตมิใช่ดำรงอยู่ด้วยปัจจัยทาง อาหารเท่านั้น แต่ดำรงอยู่ได้ด้วยปัจจัยทางธรรมด้วย ไม่มีการแสวงหาที่เกินพอดี ฟุ้งพองใจ ตามมีตามได้ ได้ก็เอา ไม่ได้ก็ไม่เป็นไร เป็นผลมาจากภาวะทางปัญญาที่เข้าใจเหตุผล และภาวะ ทางจิตที่สงบนิ่ง ดำรงชีวิตอยู่ตามเหตุผล อยู่ด้วยปัญญา มีความบันเทิงในภายใน หรือบันเทิง ในธรรม ใช้สอยสิ่งต่าง ๆ เท่าที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต มีเท่าไร ใช้เท่านั้น มีความอยู่ที่พอดี กับสิ่งที่มืออยู่ ถ้าเหลือก็แบ่งปันกันต่อไป เป็นอยู่โดยชอบ ไม่อยู่เกินตัว ชีวิตลงตัวกับธรรม ได้ดี มีอาชีพบริสุทธิ์ ชีวิตสะอาด มีระเบียบ ชอบความเรียบง่าย ยินดีแม้ในสิ่งที่ผู้อื่นไม่ยินดี ไม่เรียกร้องสิ่งใดและความสนใจจากใคร ไม่ทำความลำบากใจให้กับใคร ชีวิตจะดำเนินไปตาม แนวทางอริยมรรคมีองค์ ๘ มากที่สุด ชีวิตเป็นไปอย่างสมคูล ด้วยเหตุที่รู้ว่า ธรรมชาติคือต้องการ ความสมคูลในการดำรงอยู่และเป็นไป รวมไปถึงวาระสุดท้ายของชีวิต ประพฤติสะอาด ประพฤติห่างไกล ประพฤติสงบ ประพฤติสงบระงับ ประพฤติมั่นคงต่อความสงบ มีความอยู่ ดำรง มีสติอยู่เป็นสุข มีปัญญาแห่งความสงบ มีวิธีอยู่อย่างเป็นสุข มีวิธีอยู่อย่างสงบ มีปกติอยู่ด้วยปัญญา ประพฤติเบา ประพฤติตรง ประพฤติเว้นรอบ ประพฤติต่างพัน ประพฤติปล่อยวาง จึงเป็น “ผู้ว่าง”^{๓๔} คือว่างจากกิเลส อาสยวัตถุแต่น้อย หรือแค่พอประมาณ แต่อาศัยธรรมมาก รู้ว่าอาหารและที่อยู่อาศัย เป็นเพียงปัจจัยให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ด้วยธรรมเท่านั้น จึงไม่ให้ความสำคัญต่ออาหารที่ขบเคี้ยว และที่อยู่อาศัยมากนัก แต่จะให้ความสำคัญต่อธรรม

^{๓๓} พุ.ม.พ. ๒๕ / ๒๖๕ / ๑๖๕.

เป็นหลัก ชีวิตคงที่มากที่สุด ขวนขวายในธรรมอย่างสม่ำเสมอ ไม่ทอดธุระในธรรม ถือธรรมเป็นหลัก ประพฤติเพ่ง ประพฤติชำระ มีปกติอยู่ด้วยสติไม่ประมาท ประพฤติอบรม ประพฤติฝึกตน มีปฏิปทาคุณเครื่องดำเนินชีวิตชาวสะอาด ประพฤติธรรมสม่ำเสมอ ประพฤติประกอบด้วยธรรม ประพฤติสำรวม ดำเนินไปตรง ปฏิบัติหมคจด ประพฤติอยู่ในธรรม อย่างเอก ประพฤติในธรรมเป็นที่เข้าไปสงบระงับ ประพฤติพอกพูนความสงบ ประพฤติคุ้มครองตน มีปกติอยู่ด้วยเมตตา แม้จะทำกิจของคนเสร็จแล้ว แต่ก็ยังคงถือปฏิบัติเหมือนเดิมต่อไป ถือเป็นเฉพาะตน เพื่อความสุขในปัจจุบัน^{๓๕}

๔) ภาวะทางสังคัมหรือความสัมพันธ์ทางสังคัม

ภาวะทางสังคัม หมายถึง ความสัมพันธ์กับสังคมารายรอบ มิได้หมายความว่า บุคคลประเภทนี้ มิได้มีความสัมพันธ์กับสังคมารายรอบ หากแต่มีความสัมพันธ์กับสังคมารายรอบตามปกติ มีได้อยู่ในสังคมอย่างโคคเคี้ยว สังคมาก็มิได้โคคเคี้ยวท่าน ท่านก็มิได้โคคเคี้ยวตัวเองจากสังคม เป็นห่วง ห่วงดีต่อสังคมตามปกติ หรือท่านมีความกรุณาเต็มเปี่ยมด้วยอำนาจแห่งธรรมนั้น แต่ด้วยเหตุที่ท่านฉลาดในธรรม (วิชาและจรณะ อาจารย์และโจจร) จึงต้องวางตัวให้เหมาะสมกับสังคมารายรอบ ท่านทำประโยชน์แก่สังคมตามความรู้ ความสามารถ ดังเช่น ในพรรษาแรกที่พระพุทธองค์ทรงส่งพระสาวกออกไปประกาศพรหมจรรย์ ก็คือ

“ ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเที่ยวจาริกไป เพื่อประโยชน์และความสุขแก่ชนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูล และความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ อย่าไปทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง มีความงามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถพร้อมพยัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์สิ้นเชิง ด้วยสัตว์ทั้งหลายมีฐิติในคาน้อย มีอยู่ จะเสื่อมเพราะไม่ได้สดับธรรม จักมีผู้รู้ธรรม ภิกษุทั้งหลาย แม้เราก็จักไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคม เพื่อแสดงธรรม ”^{๓๖}

การแสดงธรรมเพื่อให้ชนหมู่มาก “ ละอัสถธรรม ตั้งอยู่ในธรรม ”^{๓๗} เป็นความสัมพันธ์ทางสังคัม หรือ สมัคใจ เช่น พระทัฬหฬัลลบุตร รับทำหน้าที่ “ แต่งตั้งเสนาสนะ

^{๓๕} พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, อ่างแก้ว, หน้า ๒๔๑.

^{๓๖} วิ.ม. ๔ / ๓๒ / ๓๗.

^{๓๗} อ.เอก. ๒๐ / ๑๕๒ / ๔๒.

และแจกอาหารแก่สงฆ์”^{๕๒} เป็นต้น ด้วยเหตุที่บุคคลประเภทนี้มี “ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์
 ได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นอีกเพื่อความเป็นอย่างนี้มีไม่ได้”^{๕๓} จึงไม่มีความ
 กังวลอะไรในกิจของตน กิจที่จะพึงต้องทำต่อไป ก็คือ กิจเพื่อสังคมทั้งสิ้น เป็นแบบอย่างที่ดีให้
 คนในภายหลังได้ถือปฏิบัติตาม คือ ทำให้ดู อยู่ให้เห็นเป็นแบบอย่าง

๒.๓.๒ สันติโดยองค์นั้น ๆ มุ่งหมายที่บุคคลผู้ปฏิบัติ ทางสมถกัมมัฏฐานผ่านญาณแล้ว
 ทั้งรูปฌาน ๔ และอรุณฌาน ๔ หรือสมาบัติ ๘ เป็นไปในส่วนของบุคคล บุคคลผู้ได้บรรลุฌาน
 เรียกว่า ฌายี คือ ผู้มีฌาน หรือ ฌานลาภี คือ บุคคลผู้ได้ฌาน บุคคลผู้ปฏิบัติผ่านฌานไปแล้ว
 สามารถเข้าอยู่ในฌานของตน ๆ ได้ ฌานที่เข้าอยู่เรียกว่า “ฌานสมาบัติ คือ การถึงพร้อมด้วยฌาน
 หรือ การเข้าอยู่ในฌาน”^{๕๔} คือ การเข้าอยู่พร้อมเฉพาะในฌาน หมายถึงว่า บุคคลผู้อยู่ใน
 อิริยาบถ นั่งคู้บัลลังก์ จัดสมาธิ เพ่งอารมณ์ที่กำหนดในขณะปฏิบัติ จนจิตนิ่งอยู่กับอารมณ์
 อันเดียว เรียกว่า จิตมีอารมณ์เดียว หรือ จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง นั่นก็คือ จิตมีสมาธิ บรรลุถึง
 ฌานตามลำดับ ภาวะจิตในฌาน มีอาการสงบ สุข ปลอดจากอารมณ์อื่น ๆ รบกวน นอกจาก
 รูปธรรมและอรุณธรรมที่ปรากฏเท่านั้น จิตที่มีสมาธิสูง จะมีกำลังสูง สามารถข่ม หรือปราบ
 นิวรณ์ และข้ามธรรม (รูปธรรมและอรุณธรรม) ต่าง ๆ ไปได้ตามลำดับ ที่อยู่ในอำนาจของฌาน
 แต่ละระดับ และในฌานแต่ละระดับ ก็มีองค์ธรรมประกอบพร้อม คือ เมื่อมีภาวะอย่างหนึ่งดับไป
 ก็มีภาวะอีกอย่างหนึ่งปรากฏขึ้นแทนที่ ตามลำดับดังต่อไปนี้

นิวรณ์สงบไปในปฐมฌาน มีวิตก วิจาร์ ปีติและสุขเกิดแต่เวทกอยู่

วิตก วิจาร์สงบไปในทุติยฌาน มีความผ่องใสภายใน เป็นธรรมมุคฺขีน มีปีติและสุขเกิด
 แต่สมาธิอยู่

ปีติสงบไปในตติยฌาน มีอุเบกขา มีสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย มีอุเบกขา มีสติ
 อยู่เป็นสุข

สุขและทุกข์สงบไปในจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีอุเบกขา มีสติบริสุทธอยู่

รูปสัญญา (สำคัญหมายในรูป) ปฏิขสัญญา (สำคัญหมายในความแค้นเคืองใจ
 อึดอัดใจ) นานัตตสัญญา (สำคัญหมายในสัญญาต่าง ๆ) สงบไปในอากาสาณัญญาจตณฌาน

^{๕๒}วิ.จ. ๖ / ๕๘๕ / ๓๓๖.

^{๕๓}วิ.ม. ๔ / ๒๓ / ๒๘.

^{๕๔}ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนานิยม, (กรุงเทพมหานคร : สิวพร, ๒๕๒๔), หน้า ๓๕๕.

อากาศนัญญาตนัญญา (สำคัญหมายว่า อากาศไม่มีสิ้นสุด) สงบไปใน
วิญญาณัญญาตนัญญา

วิญญาณัญญาตนัญญา (สำคัญหมายว่า วิญญาณไม่มีสิ้นสุด) สงบไปใน
อากิญญัญญาตนัญญา

อากิญญัญญาตนัญญา (สำคัญหมายว่า ไม่มีอะไร) สงบไปใน
เนวัญญานาัญญาตนัญญา

ในสมาบัติ ๘ จะสงบไปเพียงเท่านี้ แต่เนวัญญานาัญญาตนัญญา (สำคัญหมายว่า
มีก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่) ยังไม่สงบไป เพราะจะสงบไปในัญญาเวทียคนิโรธ หรือ นิโรธสมาบัติ^{๔๔}

สันติโดยองค์นั้น ๆ เป็นสันติตามลำดับดังกล่าวมา ในขณะที่ปฏิบัติอยู่ในอิริยาบถ
นั่งคู้บัลลังก์ขัดสมาธิ

ในขณะที่เดียวกันก็มีความสัมพันธ์กับสังขาร ๓ คือ

๑. วจิตสังขารแห่งวิกต วิจาร
๒. กายสังขารแห่งลมอัสสาสปีตสาสะ (คือ กองลม)
๓. จิตสังขารแห่งัญญาและเวทนา

วจิตสังขารสงบไปในทุติยฌาน

กายสังขารสงบไปในจตุตถฌาน

ในสมาบัติ ๘ จะสงบไปเพียงเท่านี้ แต่จิตสังขารยังไม่สงบไป เพราะจะสงบไปใน
ัญญาเวทียคนิโรธ หรือ นิโรธสมาบัติ^{๔๖}

ในขณะที่ปฏิบัติอยู่ในอิริยาบถ นั่งคู้บัลลังก์ ขัดสมาธิ ผู้ปฏิบัติอยู่ในลักษณะหลับตา
และไม่ได้รับประธานอะไร เพราะกัมมัญฐานเป็นการเพ่งพินิจภายใน นั่นก็เท่ากับว่า
จักขุวิญญาณ และชีวหาวิญญาณสงบ ระงับ ดับไปโดยปริยาย (ทางอ้อม) ที่ยังเหลือก็คือ
โสตวิญญาณฆานวิญญาณ กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ เมื่อผ่านการปฏิบัติมานาน และ
สามารถตัดปติโพธได้อย่างดี ประกอบกับผู้ปฏิบัติมีบุญวาสนาดี เมื่อปฏิบัติต่อไป โสตวิญญาณ
จะใส ฆานวิญญาณจะใส กายวิญญาณจะใส และมโนวิญญาณจะใส ในที่สุด โสตวิญญาณ
จะมีลักษณะโล่ง ฆานวิญญาณจะมีลักษณะโล่งตาม เหมือนกับเป็นัญญาณบอกว่า จะสงบ ระงับ

^{๔๔} อ.ส. ๒๓ / ๒๓๓ / ๓๓๕.

^{๔๖} พ.ปฏิบัติ. ๓๑ / ๒๒๒ / ๑๐๑.

ดับไป แล้วก็สงบ ระวัง ดับไปในภายใน และกายวิญญูณก็สงบ ระวัง ดับไปด้วย ยิ่งเหลือก็แต่
มโนวิญญูณ มีอาการเหมือนกับคิดออกเข้าสู่ภาวะสงบ ระวัง แล้วสติระกึ่งหนึ่งไปโดยอัตโนมัติ
เหมือน “พระพุทธรูปปางขัดสมาธิ”^{๔๓} ขยับเขยื้อนไม่ได้ ในความเป็นจริง ลมเข้าทางช่องจมูก
แต่กลับปรากฏว่า โสตวิญญูณใสก่อน ด้วยเหตุที่ไวต่อความใสนี้เอง ที่ทำให้โสตวิญญูณ
สามารถรับรู้สัททวารมณ (เสียง) ได้ไกล และเป็นฝ่ายตั้งขานวิญญูณให้สงบ ระวังไป พร้อมทั้ง
กายวิญญูณ ก็สงบ ระวังไปด้วย นั่นก็คือ โสตวิญญูณมีอิทธิพลต่อ ขานวิญญูณ และ
กายวิญญูณ ทำให้สงบ ระวังไป โดยนิปริยาย (ทางตรง) แต่มโนวิญญูณยังไม่สงบ ระวังไป

ในขณะที่สงบระงับอยู่นั้น จะรู้สึกว่สติระวางกายหายไป รู้สึกตกใจ “กลัวว่าจะตาย”^{๔๔}
จะสังเกตเห็นว่าห้องมีอาการพอง-ยุบ มีลักษณะเป็นกอง ตั้งแต่หายาบ ๆ แล้แผ่มาลงไปเรื่อย ๆ
พร้อมกับมีธรรมชาติรู้ (จิต) ว่าห้องที่มีอาการพอง-ยุบนี้แหละคือกายสังขารแห่งลมอัสสาสปีสสาส
หรือ กองลม ส่วนวจีสังขารสงบ ระวังไปก่อนแล้ว เป็นนิมิตหมายหรือที่สังเกตว่า ยังหายใจอยู่
ถ้าไม่ได้หายใจอยู่ ห้องจะมีอาการพอง-ยุบไม่ได้ แต่เนื่องจากกายวิญญูณสงบ ระวังไป จึงไม่รู้สึกรู้
ถึงลมตกกระทบที่ปลายจมูก ไม่ได้หมายความว่า ลมไม่ตกกระทบ อาการที่ห้องพอง-ยุบเป็นรูป
ธรรมชาติรู้ (จิต) อาการพอง-ยุบเป็นนาม เพียบพร้อมไปด้วยสติสัมปชัญญะ จิตสะอาดบริสุทธิ์
ประภัสสร จิตประภัสสร จึงหมายถึง จิตในสภาวะนั้น นั่นคือ จิตวิสุทธิ มีแต่รูป (อาการพอง-
ยุบของห้อง) และนาม (ธรรมชาติรู้ คือ จิต) นั่นคือ ทิฐิวินิสุทธิ ในขณะที่เดียวกัน จะสังเกต
เห็นว่า กองลมกับธรรมชาติรู้ (จิต) อยู่คนละส่วน คือกองลมอยู่ส่วนล่าง ธรรมชาติรู้ (จิต)
กองลมอยู่ส่วนบน และอยู่ห่างกันพอสมควร สรุปได้ว่า ธรรมชาติรู้ (จิต) อยู่ส่วนบนของ
สติระนี้ คือส่วนที่เรียกว่าหัวนั่นเอง นั่นคือ ถ้าของจิต คือหัว ส่วนหัวจึงมีครบทั้ง ๖ วิญญูณ
เพียงแต่กายวิญญูณมีพื้นที่กว้างที่สุด วิญญูณนอกนั้นมีพื้นที่แคบ ๆ ธรรมชาติรู้ (จิต) มีลักษณะ
อันเดียว “ (ดวง) เทียว ไว ไร้รูป อยู่ถ้ำ ”^{๔๕} ไว คิดอารมณ์ ถึงตรงนี้ เรียกว่า รูปมาน หรือ
รูปสมาบัตินั่นเอง จิตจะทิ้งอารมณ์กัมมัญฐานเดิม จะกำหนดรู้อาการที่ห้องพอง-ยุบนี้เป็นอารมณ์
ต่อไป เรียกว่า มีรูปธรรมเป็นอารมณ์ ในบัลลังก์เดียวกันนี้ เมื่อกำหนดพิจารณาต่อไป อาการ

^{๔๓} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนาญาณ, อ้างแล้ว, หน้า ๓๕๐.

^{๔๔} หลวงพ่อชา สุภทฺโท, พระโพธิญาณเถร, (กรุงเทพมหานคร : ป. สัมพันธ์พาณิชย์,
๒๕๔๐), หน้า ๑๕๔.

^{๔๕} พ.ธ. ๒๕ / ๑๓ / ๑๗.

ที่ท้องพอง-ยุบ จะแผ่วเบา แล้วก็สงบ ระวังไป จะมีสัญญาและเวทนา และธรรมชาติรู้ (จิต) รู้ว่ามีแต่สัญญาและเวทนาเท่านั้น มีลักษณะเป็นนามล้วน ๆ หรือรูปนั่นเอง ตรงนี้คือจิตสังขารแห่งสัญญาและเวทนา และเรียกว่า อรูปฌาน หรือรูปสมาบัติ จิตยังระอาคปริสุทธิ ยิ่งประภัสสร นั่นคือความประภัสสรแห่งจิต เทียบพร้อมไปด้วยสติสัมปชัญญะ ไม่มีลักษณะการหายใจ จิตสังขารแห่งสัญญาและเวทนา เป็นนิमित คือที่สังเกตรู้ว่า ยังไม่สงบ ระวังรอบ หรือสงบ ระวังหมด มีลักษณะเป็นอนัตตา เพราะเป็นเพียงอาการ ไม่มีลักษณะเป็นกอง อาจทำให้เข้าใจผิดพลาดได้

สัญญาในจิตสังขารแห่งสัญญาและเวทนามี ๒ ลักษณะ คือ

๑. สัญญาในอคิต จำความในอคิตได้ดี จึงทำให้มีความกังวลอยู่บ้าง

๒. สัญญาในปัจจุบัน ขณะสงบ ระวังอยู่ จำลำดับความสงบ ระวัง และภาวะความสงบระวังได้ดี

แสดงให้เห็นว่า ไม่มีสัญญาในอนาคต เพราะยังไม่ปรากฏ หรือมีประสบการณ์ส่วนเวทนามืออยู่อย่างเดียว คือ สุขเวทนา ในปัจจุบันขณะสงบ ระวังอยู่เท่านั้น ถึงตรงนี้ จิตจะทิ้งอารมณ์รูปธรรม คือ กองลม ที่สงบ ระวังไป มากำหนดเพ่งพิจารณา สัญญาและเวทนาเป็นอารมณ์ต่อไป เรียกว่า มีรูปธรรมเป็นอารมณ์ เมื่อจิตพิจารณาสัญญาอยู่ เวทนามีจะสงบ ระวังไป เมื่อจิตพิจารณาเวทนาอยู่ สัญญาก็จะสงบ ระวังไป แสดงให้เห็นว่า จิตไม่สามารถกำหนดรู้สองอารมณ์ในเวลาเดียวกันได้ กำหนดพิจารณาอรูปธรรมเป็นอารมณ์ เพื่อนำไปสู่ความสงบ ระวังต่อไปอีก ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป เพราะอรูปฌาน หรือรูปสมาบัติ มีเพียงเท่านั้น

ขณะอยู่ในภาวะความสงบ ระวังนี้

เมื่อ โสทวิญญาณ สงบ ระวัง คับไป สุขเวทนา (ความรู้สึกสุข) ทุกขเวทนา (ความรู้สึกทุกข์) และอทุกขมสุขเวทนา (ความรู้สึกไม่ทุกข์ ไม่สุข) ที่เกิดจากโสทสัมผัสเป็นปัจจัยก็สงบ ระวัง คับไปด้วย

เมื่อ ฆานวิญญาณ สงบ ระวัง คับไป สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดจากฆานสัมผัสเป็นปัจจัยก็สงบ ระวัง คับไปด้วย

เมื่อ กายวิญญาณ สงบ ระวัง คับไป สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดจากกายวิญญาณสัมผัสเป็นปัจจัยก็สงบ ระวัง คับไปด้วย

เมื่อ จักขุวิญญาณ สงบ ระวัง คับไป สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดจากจักขุวิญญาณสัมผัสเป็นปัจจัยก็สงบ ระวัง คับไปด้วย

เมื่อ ชิวหาวิญญาณ สงบ ระวัง คับไป สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดจากชิวหาสัมผัสเป็นปัจจัยก็สงบ ระวัง คับไปด้วย

ในขณะที่สงบ ระงับ ดับไปนี้ ไม่มีอาการหิวข้าว กระจายน้ำ ปวดขับถ่าย ร้อนหนาว หรือ ง่วงนอน เมื่อต้องการออก เพียงมนสิการ(คิด)ว่าออก ก็ออกได้อย่างรวดเร็ว เร็วกว่าขณะเข้า เพราะขณะเข้า จิตจะติดอยู่ที่ อาการของท้องพอง-ยุบ ครั้งหนึ่ง และที่สัญญาและเวทนา อีกครั้งหนึ่ง แต่ขณะออกไม่คิดเลย และก็ออกตามลำดับ คือถอยกลับนั่นเอง คือ กายวิญญาณ โสทวิญญาณ ฆานวิญญาณ จักขุวิญญาณ และชีวหาวิญญาณ เมื่อออกมาแล้ว ก็สามารถรับรู้ อารมณ์ต่าง ๆ ในหน้าที่ของคน ๆ ได้ตามปกติ ไม่เสียหาย หรือบอบสลาย และในขณะที่สงบ ระงับ ดับไปอยู่นี้ อารมณ์ภายนอก จะเข้าไปกระทบไม่ได้ กิเลสจึงไม่เกิด อนุโลมเรียกว่า เป็นความหลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์อันเนื่องมาจากกิเลส พร้อมทุกข์ประจำสังขาร และโรคภัย ไข้เจ็บต่าง ๆ ถ้ามี คคลอระยะเวลาที่อยู่ในเวลานั้น ๆ หรือที่เรียกเป็นศัพท์เฉพาะว่า “วิจขัมภนนิโรธ หรือ วิจขัมภนวิมุตติ คือ ดับกิเลสหรือหลุดพ้นด้วยเอาสมาธิข่มไว้”^{๕๐} ขณะเดียวกัน ก็พอที่จะเรียกได้ว่า อยู่เหนือกาลเวลาได้ในระดับหนึ่ง แต่เมื่อออกมาแล้ว อารมณ์ ภายนอกก็จะเข้าไปกระทบได้ และอยู่ภายใต้กาลเวลาตามปกติ กิเลสจึงเกิดได้อีก

๒.๓.๓ สันติโดยสมมติ มุ่งหมายที่ ความไม่กำหนดคิด ความไม่เห็นผิด ความไม่ถือผิด ความไม่ปรารถนาคิด ๆ เพราะไม่เป็นวิธีที่จะทำให้กิเลสดับไป และทุกข์อันเนื่องมาจากกิเลส นั้นดับ ไปด้วย ไม่มีส่วนช่วย ไม่มีส่วนเป็นฐาน ไม่มีส่วนเป็นบันได ที่จะก้าวขึ้นไปสู่วิธีที่จะทำให้กิเลส ดับและพ้นทุกข์อันเนื่องมาจากกิเลส เป็นเพียงเครื่องสนองความคิด ในการอ้างเหตุผล เพื่อให้ฝ่าย ตรงข้ามยอมรับและเห็นคล้อยตาม เป็นลักษณะการอ้างเหตุผลทางปรัชญา ไม่เป็นความเชื่อที่จะ นำไปสู่การปฏิบัติให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิตในปัจจุบันได้ ไม่ใช่ปัญหา ไม่ใช่ทางออก ไม่ใช่วิธี ไม่ใช่ผล ถ้าถึงความตกลงกำหนด ถึงความตกลงเห็น ถึงความตกลงถือ ถึงความตกลงปรารถนาก็ศูนย์เปล่า ไม่เกิดผลดีแก่การดำเนินชีวิต ไม่เอื้อต่อการดำเนินชีวิตโดยลำดับ ความเห็นเป็น อย่างหนึ่ง การดำเนินชีวิตเป็นอีกอย่างหนึ่ง ใช้ไม่ได้ ความเห็นที่ถูกต้อง ต้องสอดคล้องกับการ ดำเนินชีวิตในโลกแห่งความเป็นจริงด้วย จึงจะใช้ได้ นั่นคือหลักวิชาที่ดี ต้องสามารถนำไป ปฏิบัติได้ดีด้วย และไม่เป็นวิธีปฏิบัติ ที่จะนำไปสู่การอยู่ร่วมกัน ทางสังคมอย่างสันติบนความ แตกต่าง เป็นความเห็นที่ไม่ควรให้ความสำคัญ ได้แก่ความกำหนดคิด ความเห็นผิด ความถือผิด ความปรารถนาคิด ไม่ถูกต้อง คือความเห็นในข่ายแห่งทิว ๖๒ ประการ ดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งเป็น สันติทางทิว คือ ไม่ยึดถือ ไม่ถือเอา ไม่กำหนดเอา

^{๕๐}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, อ่างแก้ว, หน้า ๓๐๕.

แต่จะอย่างไรก็ตาม ในทฤษฎธรรมนิพพานทิจิ โดยเฉพาะ ข้อ ๒-๕ เป็นสมาธิที่ดี ที่ผิดเพราะยึดเอา ถือเอาว่า เป็นนิพพาน ถ้าถือว่า เป็นเพียงฐานให้แก่วิปัสสนา อย่างนี้ไม่ผิด ความรู้ที่ชัดเจนเหล่านี้ เป็นความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า คำสอนของพระพุทธเจ้าจึงเป็น ความรู้ เป็นความรู้ที่บริสุทธิ์ และสามารถพิสูจน์ได้ด้วยการศึกษาและปฏิบัติอย่างจริงจัง

๒.๔ ภาวะลักษณะของสันติแต่ละประเภท

๒.๔.๑ ภาวะลักษณะของสันติโดยส่วนเดียว

ภาวะลักษณะของสันติโดยส่วนเดี่ยวนี มีลักษณะ “ขาด” ด้วยความสามารถ คัดออกของปัญญา ได้แก่ กิเลส คือ “ราคะ โทสะ และโมหะ”^{๕๑} ตัดด้วยจิตปัจจุบันในขณะ มรรคนั้น ๆ ทำให้ขาดจากกัน และ “อาสวะ ๔ ถิ่นไปด้วยมรรคนั้น ๆ”^{๕๒} เช่นกัน จิตขาดจาก อารมณ์ของจิต หรือมีลักษณะ “ไม่คิด” ด้วยความสามารถละ หรือมีลักษณะ “ว่าง” ด้วยความสามารถ “กำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง”^{๕๓} ด้วยความสามารถตัดจึง “ขาด” ด้วยความสามารถละจึง “ไม่คิด” ด้วยความสามารถปล่อยวางจึง “ว่าง” เปรียบเหมือนบุรุษตัดไม้ให้ขาดจากกันเป็น ๒ ท่อน ไม้ทั้ง ๒ ท่อน มีลักษณะขาดจากกัน ไม่คิดกัน ว่างจากกัน เป็นอิสระจากกัน ฉันทใด ปัญญาที่ตัดกิเลสขาด ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน อารมณ์ใดปรากฏ ให้กำหนดรู้อารมณ์นั้น แล้วปล่อยวาง ทำให้อารมณ์คลายออก แล้วก็ดับไป ไม่ปรากฏ ขาดทุกครั้งที่กำหนดรู้ แล้ว ปล่อยวาง อารมณ์ที่ปรากฏมีลักษณะเหมือนคลื่น เป็นระลอก เข้ากระทบ กำหนดรู้ แล้ว ปล่อยวาง เป็นครั้ง ๆ ไปเช่นกัน เหมือนเรือที่แล่นตัดคลื่นด้วยความเร็ว ใช้กำลัง ๒ กำลัง ทำงานร่วมกัน การตัดกิเลส ก็เช่นเดียวกัน คือ ใช้กำลัง “เพ่ง” ด้วยจิตที่สงบนิ่ง คือ สมาธิ เป็นผล มาจากสมถะ ใช้กำลัง “ตัด” ด้วยจิตที่ไวและ เป็นผลมาจากวิปัสสนา หรือสมถะจับ วิปัสสนาตัด ทุกครั้งที่อารมณ์ปรากฏจะทำงานร่วมกันทั้ง ๒ กำลัง เสมือนแรงคู่ควบ สมาธิยิ่ง สูงยิ่งดี จะทำให้ปัญญาไวและคม “มานไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาไม่มีแก่ผู้ไม่มีมาน และ ปัญญามีอยู่ในผู้ใด ผู้นั้นอยู่ในที่ใกล้นิพพาน”^{๕๔} ถ้าจิตมีสมาธิไม่สูงพอ การที่จะกำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง ทำได้ยาก เปรียบเหมือนมีไม้ยาว ๑๐ เมตร ปักลงดิน ๑ เมตร โอกาสที่ลมจะพัด

^{๕๑} ส.ม.หา. ๑๕ / ๓๑ / ๘.

^{๕๒} พ.ป.ฎิ. ๓๑ / ๒๑๔ / ๕๘.

^{๕๓} หลวงพ่อชา สุภทฺโท, พระโพธิญาณเถร. อ่างแก้ว, หน้า ๑๘๘.

^{๕๔} พ.ร. ๒๕ / ๓๕ / ๕๔.

ล้นย่อมมี ฉันทใจ จิตก็ฉันทนั้น ถ้าจิตมีสมาธิต่ำ โอกาสตกไปตามอารมณ์ย่อมมีเสมอ ถ้าปักลงดิน ๑ เมตร โอกาสที่ลมจะพัดล้นยาก ฉันทใจ จิตก็ฉันทนั้น ถ้าจิตมีสมาธิสูง โอกาสตกไปตามอารมณ์ก็ยาก สามารถควบคุมอยู่ภายใต้กาลเวลาด้วยปัญญาที่รู้ยิ่ง เมื่ออารมณ์ใดกระทบ กำหนดรู้แล้วปล่อยวาง จิตก็ว่างจากอารมณ์เหล่านั้น ทำให้จิตมีภาวะสะอาดทุกครั้ง ที่กำหนดรู้แล้วปล่อยวาง อยู่เหนืออารมณ์ทั้งปวง

๒.๔.๒ ภาวะลักษณะของสันติโดยองค์นั้น ๆ

ภาวะลักษณะของสันติโดยองค์นั้น ๆ นี้ มีลักษณะสงบ ระวัง ดับไปชั่วครวรตลอดระยะเวลาที่เข้าอยู่ในฌานสมาบัตินั้น ๆ ได้ มีส่วนช่วยทำให้กิเลสเบาบางลงได้ระดับหนึ่ง ทำให้การกำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง ทำได้ง่ายขึ้น ที่มักเปรียบเทียบให้เห็นก็คือ เหมือนเอากะลาไปครอบหญ้าไว้ เมื่อหญ้าไม่ได้รับน้ำ แสงแดด ก็ทำให้หญ้า เหี่ยว เเฉา ตลอดระยะเวลาที่ครอบไว้ แต่เมื่อยกกะลาออก หญ้าก็ได้รับน้ำ แสงแดด อันเป็นปัจจัยหล่อเลี้ยง ก็กลับเขียวขจีขึ้นมาอีก ฉันทใจ จิตที่อยู่ในฌานสมาบัตินั้น ๆ ก็เช่นกัน จิตไม่ได้รับอารมณ์ต่าง ๆ อันเป็นปัจจัยให้กิเลสเกิด กิเลสก็สงบ ระวัง ดับไป ตลอดระยะเวลาที่อยู่ในฌานสมาบัตินั้น ๆ แต่เมื่อออกมาจากฌานสมาบัตินั้น ๆ มาอยู่ภายใต้กาลเวลา จิตได้รับอารมณ์ต่าง ๆ กิเลสก็กลับปรากฏขึ้นอีก แต่ก็ยังได้ระดับหนึ่ง ซึ่งเป็นผลของสมาธิ มีโอกาสที่จะทำให้ดียิ่งขึ้นได้ แต่ถ้าไม่บำเพ็ญต่อเนื่อง ก็เสื่อม เพราะยังเป็นโลกียสมาธิอยู่ ถ้าเป็นอรูปฌานหรืออรูปสมาบัติที่ ๔ จิตจะมีสมาธิสูง เพราะเหลือเฉพาะสัญญาและเวทนาจับธรรมชาติรู้ (จิต) เท่านั้น อยู่เหนืออารมณ์ได้ชั่วครวร แต่เมื่อออกมาอยู่ภายใต้กาลเวลาแล้ว อารมณ์ยังตกกระทบแรงอยู่

๒.๔.๓ ภาวะลักษณะของสันติโดยสมมติ

ภาวะลักษณะของสันติโดยสมมตินี้ มีลักษณะเหมือน “ผลึกออก” หรือ “ผลึกทิ้ง” เป็นผลมาจากปัญญารู้ชัดเจนแล้วว่า นี่ไม่ใช่ทางที่ถูกต้อง จึงมีอาการผลึกออกหรือผลึกทิ้ง หรือเลิกเชื่อ เป็นเหมือนความเห็นที่ตายแล้ว เพราะพระพุทธองค์ทรงปฏิเสธความเห็นเหล่านี้ ก่อนที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้ ความเห็นเหล่านี้ ยังได้รับการยอมรับอยู่ ยังมีอิทธิพลต่อความเชื่ออยู่ แต่เมื่อพระพุทธองค์ทรงตรัสรู้แล้ว ความเห็นเหล่านี้ก็หมดความสำคัญเปรียบเหมือน “หิ่งห้อยนั้น ส่องแสงอยู่ชั่วเวลาพระอาทิตย์ยังไม่ขึ้น เมื่อพระอาทิตย์ขึ้นไปแล้ว หิ่งห้อยนั้นก็ดับแสง และไม่สว่างได้เลย”^{๕๕}

^{๕๕} พ.อุ. ๒๕ / ๑๔๖ / ๑๖๒.

๒.๕ สันติที่สมบูรณ์

พระพุทธศาสนามากล่าวถึงแนวทางสันติ ๒ สาย คือ

๑. สายเจโตวิมุตติ

๒. สายปัญญาวิมุตติ^{๔๖}

- สายเจโตวิมุตติ เป็นสายสันติเหนือกาลเวลา เป็นสันติภายในสู่สันติภายนอก ไม่มีอดีต ไม่มีอนาคต ไม่มีปัจจุบัน เป็นสันติตามลำดับใน “อนุพัทพวิหาร ๕” คือธรรมเป็นเครื่องอยู่ตามลำดับ ได้แก่ “รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และสัญญาเวทยิตนิโรธ ๑”^{๔๗} คือในสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ เป็นความสงบ ระงับ คับไป ตามลำดับอย่างต่อเนื่อง คือในบัลลังก์เดียวกันนั้น เมื่อจิตพิจารณาอุปสรรคเป็นอารมณ์ คือ สัญญาและเวทนานั้นแล้ว สัญญาและเวทนา ก็สงบ ระงับ คับไป

เมื่อ มโนวิญญาณสงบ ระงับ คับไป สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดจากมโนสัมผัสเป็นปัจจัยก็สงบ ระงับ คับไปด้วย เหลือแต่ธรรมชาติรู้ (จิต) ยิ่งสะอาด ยิ่งประภัสสร คือ รู้ว่านี่คือ ความสงบ ระงับ คับไปแห่งวิญญาณทั้งหลาย (๖) เพียงแต่มี อากาเรารู้ เทียบพร้อมด้วยสติสัมปชัญญะ และกำหนดพิจารณาอากาเรู้^{๔๘} นั้นอีกที แล้วปล่อยวางลง อากาเรู้^{๔๙} นั้นก็จะสงบ ระงับ คับไปอย่างสมบูรณ์ ไม่มีนิมิตใด ๆ เข้าสู่ความอนัตตา เห็นข้อความประภัสสร และสามารถสงบ ระงับ คับไปได้หลายครั้ง เมื่อการปฏิบัติยังดำเนินไปได้ด้วยดี และเหตุปัจจัยพร้อม ครั้งแรกจะรู้สึกกลัวตาย แต่เมื่อสงบ ระงับ คับไปครั้งต่อไป จะมั่นใจว่าไม่ตาย นั่นคือ จิตสังขารแห่งสัญญาและเวทนาสงบ ระงับ คับไป นี่^{๕๐}คือสังขาร ๓ คือ วจิตสังขารแห่งวิตถวิจาร์ กายสังขารแห่งลมอัสสาสปีตสาสะ และจิตสังขารแห่งสัญญาและเวทนาสงบ ระงับ คับไป ไม่เหลือในสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ^{๕๑} อาศัยกันปรากฏขึ้น ดำรงอยู่สลายไป แล้วก็สงบ ระงับ คับไปตามลำดับ อยู่เหนือกาลเวลาอย่างสมบูรณ์ ไม่รับรู้สิ่งภายนอกใด ๆ ทั้งสิ้น ไม่ได้หมายความว่า สิ่งภายนอกไม่มี และไม่ดำเนินไป สิ่งภายนอกมีและดำเนินไปตามปกติ แต่ไม่สามารถเข้าไปกระทบได้ เนื่องจากวิญญาณทั้งหลาย (๖) และธรรมชาติรู้ (จิต) สงบ ระงับ คับไปไม่เหลือ เปรียบเหมือนมีห้อง ๑ ห้อง มีประตู ๖ ประตู มีบุรุษ ๑ คน อยู่ภายในห้องนั้น บุรุษนั้นปิดประตูทั้ง ๖ ประตูแล้ว ก็นอนหลับไป สิ่งต่าง ๆ ภายนอกยังมีอยู่ และดำเนินไปอยู่ แต่บุรุษที่นอนหลับอยู่ภายในห้องนั้นไม่รับรู้ มันใด บุคคลผู้เข้าไปใน

^{๔๖} ส.ม.พ. ๑๕ / ๘๕๓ / ๒๗๐.

^{๔๗} อ.น. ๒๓ / ๒๓๖ / ๓๗๕.

สัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ ก็ฉนั้น ทวารทั้ง ๖ ถูกปิดหมด คือ โสตทวาร ฆานทวาร ภายทวาร จักขุทวาร ชิวหาทวาร และมโนทวาร ด้วยวิญญาณทั้งหลาย สงบ ระงับ คับไป และธรรมชาติรู้ (จิต) ก็เข้าสู่ความสงบ ระงับ คับไป จึงไม่รับรู้อาการภายนอกใด ๆ ถ้าวิญญาณไม่สงบ ระงับ คับไปทั้ง ๖ ธรรมชาติรู้ (จิต) จะไม่ดับ คับทื่อชิตะทูลถาม พระพุทธองค์ว่า “ ปัญญา สติ นามและรูปนี้ดับที่ไหน พระพุทธองค์ทรงตรัสตอบว่า นามและรูปนั้นดับไม่มีส่วนเหลือในที่ใด นามและรูปนั้นดับไปในที่นั้น เพราะวิญญาณดับ (๖) ”^{๕๔}

นั่นก็คือ นามและรูป พร้อมทั้งธรรมชาติรู้ (จิต) หรือ ปัญญา สติ สงบ ระงับ คับไป ในสัญญาเวทิตนโรธสมาบัตินี้ นั่นก็คือ นามรูปดับ เพราะวิญญาณดับ หรือเพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ หรือนามรูปดับในที่ที่วิญญาณดับ เป็นภาวะที่อยู่เหนือนามรูป นั่นก็คือ การเข้าไปสงบ ระงับ คับสังขาร ดังบทว่า “ สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยงหนอ มีอันเกิดขึ้นและเสื่อมไป เป็นธรรมดา บังเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป การเข้าไประงับสังขารเหล่านั้นเสียได้ เป็นความสุข ”^{๕๕} การเข้าไประงับสังขาร ที่แปลมาจากคำว่า วูปสมะ หมายถึง ในสัญญาเวทิตนโรธสมาบัตินี้

บุคคลที่สามารถเข้าไประงับสังขารนี้ได้มี ๒ ประเภทเท่านั้น เพราะเป็นภูมิวิสัยของท่าน คือ

๑. พระอรหันต์
๒. พระอนาคามี^{๖๐}

เจโตวิมุตติ เป็นผลมาจากการปฏิบัติทางสมณะเต็มที่แล้ว โดยหลักวิชาจะภาวนาอารมณ์บัญญัติ ๔๐ อย่าง ซึ่งจะกล่าวถึงในภาคปฏิบัติต่อไป คือ อาศัยกำลังสมาธิจากสมณะ และอาศัยกำลังรู้เท่าทันจากวิปัสสนา ซึ่งในการปฏิบัติจะปรากฏด้วย แต่จะอาศัยกำลังสมาธิจากสมณะมากกว่ากำลังรู้เท่าทันจากวิปัสสนา เสมือนใช้กำลังสมาธิจากสมณะ ในการขับเคลื่อนเข้าสู่ความดับ ใช้กำลังรู้เท่าทันจากวิปัสสนา รู้ว่าเป็นอย่างไร เมื่อเข้าสู่ในสัญญาเวทิตนโรธสมาบัติแล้ว กำลังจากทั้งสมณะและวิปัสสนาก็สลายไป มิได้อาศัยทั้งกำลังจากสมณะ และวิปัสสนาในการดำรงอยู่ หากแต่ดำรงอยู่ด้วยอำนาจความดับตามธรรมชาติ อยู่เหนือทั้งสมณะ และวิปัสสนา

^{๕๔} พ. จุฬ. ๓๐ / ๖๑ / ๑๒.

^{๕๕} ที. ม. ๑๐ / ๑๘๖ / ๑๘๒.

^{๖๐} พระอุปติสสเถระ, วิมุตติมรรค. แปลโดย พระราชวรมณี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ. (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๑), หน้า ๒๘๗.

การเข้าไปประจันสังขาร เป็นการเข้าไปในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่อย่างนี้ เมื่อออกจาก
 สัญญาเวทียคินโรธสมาบัติ ธรรมชาติรู้ (จิต) จะถอยกลับ และมนสิการ (คิด) ว่าออก ก็ออกได้
 อย่างรวดเร็ว ไม่ติดขัด พระอรหันต์ ถึงท่านจะเข้าหรือไม่เข้าสัญญาเวทียคินโรธสมาบัติ ท่านก็
 สามารถดับกิเลสได้อยู่แล้ว ถ้าเข้าได้ก็ดับไป ถ้าออกมาก็กำหนดรู้ แล้วปล่อยวางไป เพราะท่าน
 สามารถละสังโยชน์ทั้งเบื้องต่ำ และเบื้องสูงได้หมด และละอาสวะทั้งหยาบ และละเอียดได้หมด
 ในกรณีที่ท่านสามารถดับได้ทั้ง ๒ สาย คือ หังเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ ที่บัญญัติศัพท์เรียก
 เฉพาะว่า “อุกโตภาควิมุต”^{๖๐} ถ้าดับได้แต่แบบเจโตวิมุตติอย่างเดียว ยังวางใจลำบากอยู่ ถึงท่าน
 จะเป็นพระอรหันต์ก็ตาม กามราคะยังรบกวนอยู่ ความกระทบกระทั่งภายในยังมีอยู่ แต่ก็
 เบาบางแล้ว และยังจัดอยู่ในจำพวก วิกขัมภนนิโรธ หรือวิกขัมภนวิมุตติ คือ ดับกิเลสหรือ
 หลุดพ้นด้วยเอาสมาธิข่มไว้ ดังที่กล่าวมาแล้ว เป็นสันติที่ยังไม่สมบูรณ์พอ ต้องเจริญวิปัสสนา
 ต่อไป จิตอยู่ในภาวะที่พร้อมอยู่แล้ว และท่านจะรู้ของท่านเอง ส่วนพระอนาคามี กามราคะ
 และความกระทบกระทั่งภายในยังแรงอยู่ เพราะยังละสังโยชน์เบื้องสูง และอาสวะที่ละเอียดไม่ได้
 ยิ่งวางใจลำบากมาก แต่จิตก็อยู่ในภาวะที่พร้อมจะเจริญวิปัสสนา เมื่อออกมาอยู่ภายใต้กาลเวลา
 นามรูป หรือสังขารก็กลับปรากฏตามเดิม เมื่อเข้าไปนามรูป หรือสังขารก็ไม่ปรากฏ หรือดับไป
 และก็มีได้หมายความว่า จะสามารถเข้าอีกได้ง่าย ๆ ยากอยู่ ถ้าหากไม่ชำนาญจริง ๆ (วสี)^{๖๑}
 คือ ความสามารถในการอธิษฐาน ซึ่งถ้าปฏิโพธิมีมาก ก็อาจเข้าอีกไม่ได้เลย ถ้าเข้าได้น้อยครั้ง
 อาจไม่สามารถอธิษฐานลำดับ และภาวะในความดับนั้นได้ แต่ถ้าเข้าได้หลายครั้ง จะสามารถ
 อธิษฐานลำดับและสภาวะในความดับนั้นได้ เป็นความรู้ที่บริสุทธิ์ นั่นก็คือ ธรรมปรากฏก่อน
 ญาณในธรรมปรากฏภายหลัง ความดับเป็นธรรม ความรู้ในความดับเป็นญาณ ดับครั้งใดก็จะ
 ดำเนินไปตามลำดับของความดับนี้ เป็นความดับที่บริสุทธิ์ แสดงให้เห็นว่า ในอดีตกาลก็ดี
 ในปัจจุบันกาลก็ดี และในอนาคตกาลก็ดี ความดับจะดำเนินไปตามลำดับ ของความดับเดียวกันนี้
 ทำให้หมดความสงสัยไปได้ ดังบทว่า “เมื่อใด ธรรมทั้งหลาย ปรากฏแก่พราหมณ์ ผู้มีเพียร
 พงอยู่ เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะมารู้ธรรม พร้อมทั้งเหตุ”^{๖๒}
 และมีใครจะรู้ได้อย่างไรง่าย ๆ ในขณะเดียวกัน ก็มีได้หมายความว่า จะรู้ไม่ได้ เพียงแต่รู้ยาก
 สำหรับผู้ที่มีความเพียรเพียงพอ เมื่อยังไม่รู้ธรรมใด ธรรมนั้นยังเป็นความลับอยู่ แต่เมื่อรู้แล้ว

^{๖๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, อ่างแก้ว, หน้า ๓๑๑.

^{๖๑} พ.ปฎิ. ๓๑ / ๒๑๔ / ๕๘.

^{๖๒} วิ.ม. ๔ / ๑ / ๒.

ก็ไม่เป็นความลับอีกต่อไป เปิดเผยต่อปัญญา ธรรมชาติด้วยญาณ จึงจะไม่สงสัยในธรรม และจิตของมนุษย์สามารถเข้าไปรู้ได้

เจโตวิมุตติ หรือนิโรธสมาบัติ เป็นนิพพานโดยภาวะ (โลกุตตรธรรม) เรียกว่า “ทิฏฐธัมมนิพพาน”^{๖๔} คือ เข้านิพพานในชีวิตปัจจุบัน หรือเข้าไปประจักษ์สังขาร คือรูปนามนั่นเอง แต่ไม่เป็นนิพพานโดยอารมณ์ เพราะไม่มีอารมณ์ และธรรมชาติรู้ (จิต) ที่จะดับอารมณ์ เนื่องจากดับไปหมด ทั้งอารมณ์และธรรมชาติรู้ (จิต) ที่ดับอารมณ์ นิพพานโดยอารมณ์ ก็คือ ทั้งอารมณ์และธรรมชาติ (จิต) ที่ดับอารมณ์ยังปรากฏอยู่ คือ เมื่ออารมณ์ปรากฏ จิตก็ทำให้ดับ ดังนั้น เจโตวิมุตติ จึงไม่จัดอยู่ทั้ง “โลกียะและโลกุตระ”^{๖๕} (ปัญญา) แต่ควรจัดอยู่ในอสังขตะ เพราะเป็นนิพพานโดยภาวะความดับ คือ เหตุปัจจัยเข้าไปปรุงแต่งไม่ได้ ตลอดเวลาที่อยู่ในนิโรธสมาบัติ ทั้งสังขารหรือรูปนาม ดังบทว่า “นิโรธ เป็นอุบายเครื่องสลัดออกแห่งสังขตธรรมที่เกิดขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้น”^{๖๖} แต่เมื่อออกจากนิโรธสมาบัติแล้ว เป็นสังขตะ และเหตุปัจจัยก็เข้าไปปรุงแต่งได้

ในนิโรธสมาบัติ ไม่มีนิมิตใด ๆ คงแต่ความดับโดยธรรม เป็นอนัตตาคำสั้น ๆ หรือธรรมสั้น ๆ ไม่ต้องบริหารรูปนาม เป็นที่ปลดปลงภาระ อยู่เหนือความเป็น ความไม่ เป็นเหนือบุญ เหนือบาป เหนือกิเลส เหนือกรรม เหนือวิบาก ไม่มีแม่แต่กิริยา เป็นคุณเครื่องสลัดออกแห่งธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ไม่มีชาติ (จิต) ไม่ชรา ไม่มรณะ เป็นที่มัจจุราชไม่เห็น อวัยวะต่าง ๆ หยุดการเคลื่อนไหว หรือหยุดทำงานอย่างสิ้นเชิง เนื่องจากวิญญานทั้งหลายและธรรมชาติรู้ (จิต) ดับไปหมดนั่นเอง จิตเปรียบเหมือน ไคสตาร์ทของเครื่องยนต์ อวัยวะต่าง ๆ เปรียบเหมือนกลไกของเครื่องยนต์ เมื่อดับเครื่องที่ไคสตาร์ท กลไกของเครื่องยนต์จะหยุดทำงาน แต่เครื่องยนต์ไม่ได้เสีย ในทำนองเดียวกัน เมื่อจิตดับ อวัยวะต่าง ๆ จะหยุดทำงาน หรือหยุดเคลื่อนไหว แต่อวัยวะต่าง ๆ ไม่ได้เสีย รู้ได้เมื่อออกมาแล้ว และพบว่า สรีระร่างกายไม่ชুবผอม แสดงให้เห็นว่า กระบวนการเผาผลาญอาหารหยุดทำงาน

เมื่อความรู้เดินทางมาถึงตรงนี้ ทำให้ได้คิดว่า ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ หรือ ความตายของชีวิต จะตายไปตามลำดับแห่งความดับของวิญญานนี้ ในคนไข้บางราย ที่เข้าใจว่าตายแล้ว

^{๖๔} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนานิยม, อ่างแล้ว, หน้า ๓๕๔.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๓.

^{๖๖} พ.ปฏิ. ๓๑. ๖๕ / ๒๒.

แต่กลับฝัน ก็เข้าอยู่ในภาวะนี้ชั่วคราว ไม่ตอบสนองใด ๆ ต่อสิ่งเร้า เป็นจังหวะที่ตนใช้
ปล่อยวางได้อย่างรวดเร็ว ทำให้ดับไปเร็ว ทำให้จำไม่ได้ เหมือนดับวูบไปเฉย ๆ สรีระร่างกาย
เหมือนคนตายทั่ว ๆ ไป แสดงให้เห็นว่า อุตฺ (อุณฺหภูมิ) ดับไปด้วย ทำให้เข้าใจผิดได้
เป็นเหตุผลที่เครื่องทางวิทยาศาสตร์การแพทย์ยังเข้าไม่ถึง อยู่ใกล้เหมือนอยู่ไกล อยู่เหนือการ
คาดคะเน จะต่างกันก็แต่ บุคคลผู้เข้าสู่สัญญาเวทียนิโรธสมาบัติ นั้น นั่งคู้บัลลังก์ ภาวนาอารมณ์
และอาจเป็นหนึ่งในอจินไตย ๔ คือ เรื่องไม่ควรคิด ได้แก่

๑. พุทธวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือ วิสัยของพระพุทธเจ้าโง่ยาก ได้แก่ ความดำเนิน
ไปแห่งชีวิตของพระพุทธเจ้า และอาณาเขตของพระพุทธเจ้า เช่น เพราะเหตุใดพระพุทธองค์จึงทรง
ฉันภัตตาหารชื่อ “สุกรมัททวะ”^{๒๗} ของนายจุนทะ ทั้ง ๆ ที่พระพุทธองค์ทรงทราบดี และ
พระพุทธองค์ทรงใช้ อาณาเขตช่วยนางปฎาจารา ให้หายจากอาการเป็นบ้าได้อย่างไร เป็นต้น

๒. ฌานวิสัยของผู้ได้ฌาน เช่น บุคคลผู้เข้าอยู่ในรูปฌานที่ ๔ อรูปฌานที่ ๔ และ
นิโรธสมาบัติเข้าโง่ยาก นอกจากบุคคลผู้เข้าอยู่เท่านั้นจะเข้าใจได้ มีชีวิตเหมือนไม่มี

๓. วิชาแห่งกรรม เช่น กรรมอย่างนี้ มีวิชาเป็นผลอย่างนี้ กรรมอย่างนั้น มีวิชาเป็น
ผลอย่างนั้น ซึ่งเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าที่จะรู้ได้

๔. ความคิดเรื่องโลก^{๒๘} ได้แก่ ความคิดว่า ใครสร้างดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ สร้างแผ่นดิน
สร้างแม่น้ำ สร้างภูเขา สร้างสัตว์ สร้างต้นไม้ เป็นต้น

แต่ถ้าโลก หมายถึง สังขารหรือรูปนาม บุคคลผู้เข้าอยู่ในสัญญาเวทียนิโรธสมาบัติ
แล้ว พงจะรู้ได้ เช่น โลกดับหรือไม่ดับ โลกมีหรือไม่มี อยู่ที่เหตุผล คือ เมื่อเข้าอยู่ใน
สัญญาเวทียนิโรธสมาบัติ สังขารหรือรูปนามจะดับไป เมื่อสังขารหรือรูปนามดับไป โลกก็
ดับไป เมื่อโลกดับไป โลกจึงไม่มี แต่เมื่อออกจากสัญญาเวทียนิโรธสมาบัติแล้ว สังขารหรือ
รูปนามก็ปรากฏ เมื่อสังขารหรือรูปนามปรากฏ โลกก็กลับมี

อจินไตย ๔ นี้ ถ้าบุคคลคิดเอาเอง อาจเป็นบ้าได้ หรือเคืองคนอื่นได้

- สายปัญญาวิมุตติ เป็นสายสันติภาพได้กาลเวลา คือ ในชีวิตปกติ เป็นสันติภาพนอก
คู่สันติภายใน คือ ปัญญาดับอารมณ์นำไปสู่การดับกิเลส เป็นลักษณะการกำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง
คือ เมื่ออารมณ์ใดปรากฏ กำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง ไม่เก็บ ไม่เกาะ ไม่ยึด ไม่ถือ ไม่รวบไว้

^{๒๗}ที.มหา. ๑๐ / ๑๘๕ / ๑๓๘.

^{๒๘}ที.ภค. ๒๑ / ๗๗ / ๕๑.

แต่ว่า คัดทิ้ง ผลักออก สลัดออก ละ สละคืน ดังที่พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า “เพราะไม่ยึดมั่น
คทาาคตจึงหลุดพ้น”^{๖๕}

พระพุทธองค์ทรงตรัสแก่พาทิยะว่า

“ดูกรพาทิยะ เพราะเหตุนั้นแล ท่านพึงศึกษาอย่างนี้ว่า
เมื่อเห็น จักเป็นสักว่าเห็น เมื่อฟัง จักเป็นสักว่าฟัง เมื่อทราบ จักเป็นสักว่าทราบ
เมื่อรู้แจ้ง จักเป็นสักว่ารู้แจ้ง ดูกรพาทิยะ ท่านพึงศึกษาอย่างนี้แล ดูกรพาทิยะ
ในกาลใดแล เมื่อท่านเห็นจักเป็นสักว่าเห็น เมื่อฟัง จักเป็นสักว่าฟัง เมื่อทราบ
จักเป็นสักว่าทราบ เมื่อรู้แจ้ง จักเป็นสักว่ารู้แจ้ง ในกาลนั้น ท่านย่อมไม่มี
ในกาลใด ท่านไม่มี ในกาลนั้น ท่านย่อมไม่มีในโลกนี้ ย่อมไม่มีในโลกหน้า
ย่อมไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์”^{๖๖}

“...เห็นรูปด้วยจักขุ... ฟังเสียงด้วยโสต... คมกลิ่นด้วยฆานะ... ลิ้มรสด้วยชีวา...
ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย... รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจ แล้วไม่ถืออนิมิต ไม่ถืออนุพยัญชนะ...”^{๖๗}

“ท่านสุสิมะ พวกผมหลุดพ้นด้วยปัญญา”^{๖๘}

โดยภาพพจน์ที่ปรากฏจะให้เข้าใจได้ในหลักวิชาจะเป็นดังนี้

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ความดับแห่งทุกข์เป็นไฉน
เพราะอาศัยจักขุและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ ความประชุมแห่งธรรม ๓ ประการเป็น
ผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงเกิดตัณหา
เพราะตัณหาเป็นเหตุ คับด้วยสำรอกโดยไม่เหลือ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ
ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติ ชราและมรณะ
โสภปริเทวทุกข โทมนัสและอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วย
ประการอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นความดับแห่งทุกข์ เพราะอาศัยหูและเสียง...
เพราะอาศัยจมูกและกลิ่น... เพราะอาศัยลิ้นและรส... เพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพะ

^{๖๕} ที.ที. ๕ / ๕๐ / ๔๔.

^{๖๖} จุ.ธ. ๒๕ / ๔๕ / ๗๑.

^{๖๗} ที.ที. ๕ / ๓๒๔ / ๓๕๘.

^{๖๘} ถ.น. ๑๖ / ๗๐ / ๑๔๗

เพราะอาศัยใจและธรรม จึงเกิดมโนวิญญาณ ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงเกิดตัณหา เพราะตัณหานั้นเที่ยวดับ ด้วยสำรอกโดยไม่เหลือ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชราและมรณะ โสกปรีเทวทุกขโทมนัสและอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีด้วยประการอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นความดับแห่งทุกข์”^{๗๓}

เมื่อรู้เท่าทัน ก็สามารถทำให้ดับหรือสันติได้โดยไม่ช้า นั่นก็คือ รู้แจ้งรูปด้วยตา กำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง รูปก็ดับไป รู้แจ้งเสียงด้วยหู กำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง เสียงก็ดับไป รู้แจ้งกลิ่นด้วยจมูก กำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง กลิ่นก็ดับไป รู้แจ้งรสด้วยลิ้น กำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง รสก็ดับไป รู้แจ้งโผฏฐัพพะด้วยกาย กำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง โผฏฐัพพะก็ดับไป รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจ กำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง ธรรมารมณ์ก็ดับไป ด้วยวิธีนี้ “อารมณฺ์ เหล่านี้จะครอบงำจิตไม่ได้”^{๗๔} “เมื่อญาณเกิดขึ้น อวิชชาก็ดับไป”^{๗๕} เมื่อกำหนดรู้ แล้ว ปล่อยวาง อารมณฺ์จะคลาย (วิราคะ)

ปัญญาวิมุตติ เป็นนิพพานทั้งโดยสภาวะและอารมณฺ์ และเป็นโลกุตตรปัญญา แต่ต้องบริหารนามรูปตามปกติ เพราะนามรูปยังปรากฏอยู่ จิตยังชาติ (เกิดดับ) อยู่ เป็น อสังขตะโดยสภาวะธรรม คือสภาวะที่ปลอดกิเลส แต่รูป (มหาภูตรูป และอุปาทายรูป) เป็น สังขตะ ความชราและมรณะตามธรรมดา เข้าไปทำให้ชราและมรณะได้ โรคภัยไข้เจ็บเข้าไป เบียดเบียนได้ มัจจุราชมองเห็นตามปกติ เพราะอยู่ภายใต้กาลเวลา อยู่เหนือบุญ เหนือบาป เหนือกิเลส เหนือกรรม เหนือวิบาก แต่กิริยายังปรากฏอยู่ ปัญญาวิมุตติ จัดอยู่ในประเภท “สมุจเฉตนิโรธ หรือสมุจเฉตวิมุตติ คือ ดับกิเลสหรือหลุดพ้นโดยเด็ดขาด”^{๗๖} เป็นสันติที่สมบูรณ์ จิตไม่มีอาการพศ คือ ปัญญาที่ “ทำให้อาสวะสิ้นไป”^{๗๗} หรือ “ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส”^{๗๘}

^{๗๓} สํ.น. ๑๖ / ๑๖๓ / ๗๕.

^{๗๔} อ.ส. ๒๓ / ๒๓๐ / ๓๗๐.

^{๗๕} พ.ปฏิ. ๓๑ / ๒๓๐ / ๑๐๔.

^{๗๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, ช้างแก้ว, หน้า ๓๐๖.

^{๗๗} สํ.ม. ๑๕ / ๑๒๕ / ๓๘๖.

^{๗๘} พ.ม. ๒๕ / ๖๕๓ / ๓๖๐.

ในขณะที่เดียวกันก็มีความสัมพันธ์กับอภิสังขาร ๓ คือ สภาพที่จิตปรุงแต่ง ได้แก่

๑. ปุณฺณุกภิสังขาร อภิสังขารที่เป็นบุญ

๒. อปุณฺณุกภิสังขาร อภิสังขารที่อบุญคือบาป

๓. อนณฺณุกภิสังขาร^{๑๖} อภิสังขารที่ไม่เป็นบุญและบาป ได้แก่ “ภาวะในฉาน”^{๑๗}

เมื่อจิตคิดปรุงแต่ง กำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง จิตจะไม่คิดปรุงแต่งใด ๆ ต่อไป
ว่างจากการคิดปรุงแต่ง อภิสังขารเหล่านี้ก็สงบ ระวัง คับไป

ปัญญาวิมุตติ เป็นผลมาจากการปฏิบัติทางวิปัสสนา โดยผ่านการปฏิบัติมาทางสมถะ
ในเมืองต้น พอเป็นฐานกำลังให้เจริญวิปัสสนา คือ ไม่ถึงกับได้รูปฉาน (รูปธรรมปรากฏ คือ
กองลมภายในห้อง) หรือรูปฉาน (อรูปธรรมปรากฏ คือ สัญญาและเวทนาภายใน) หรือนิโรธ
(สัญญาเวทยิตินิโรธ คือ รูปนามดับไม่มีส่วนเหลือ) ก็สามารถปฏิบัติได้ แต่ถ้าได้ฉานระดับใด
ระดับหนึ่งด้วยจะดียิ่ง เนื่องจากจิตมีกำลังสมาธิมั่นคง โดยหลักวิชาจะภาวนาอารมณ์ปรมัตถ์
๖ อย่าง ซึ่งจะกล่าวถึงในภาควิธีปฏิบัติต่อไป หรืออาจจะพิจารณาถึง (อารมณ์) นอกเหนือจาก
อารมณ์ปรมัตถ์ ๖ อย่างนี้ ก็เป็นไปได้เช่นเดียวกัน คือ สภาพที่มีโครงข่ายสลับซับซ้อน สัมพันธ์
เชื่อมโยงเชิงเหตุผล แล้วจะมีอาการคล้ายแตกออก เหมือนเป็นนิมิต คือ จุดเปลี่ยนอย่างรวดเร็ว
และจะปรากฏมีอาการประกอบรวม คือ เย็นทั่วสรีระร่างกายภายใน โดยเฉพาะหน้าอก
หลังส่วนบน และลูกตา จะเย็นมาก ถึงกับต้องหรีเปลือกตา เพราะลมตกกระทบทำให้เย็นเกินไป
เยือกเย็นเหมือนห้วงน้ำลึก หูได้ยินเสียงใสชัดเจน แต่ไม่รู้สึกราคาญ หรือหนาวหู รู้สึกว่า
เฉลิขจลลาดและเส้นผมตั้งตรง หน้าห้องเหมือนลงไปอยู่ด้านล่าง สัญลักษณ์ทางเพศ (องคชาต)
หุบลง สงบมาก ไม่เคยปรากฏมาก่อน สิ่งทีกลัวที่สุด คือ กลัวเป็นบ้า แต่เมื่ออ่านหนังสือก็
เข้าใจได้ดี ไม่มีอาการง่วงนอน จิตตื่นอย่างมาก แต่เมื่อรู้ว่าได้เวลานอนแล้ว ก็หลับดี ไม่มี
อาการฝัน หลับ ๒ ช่วง ๆ ละประมาณ ๒ ชั่วโมงเศษ ๆ กลางวันไม่มีอาการหาวง่วงนอน
เหมือนที่เคย ๆ เป็นมา ไม่มีอาการหิวข้าว การหายใจ แต่เมื่อฉันข้าวก็ฉันได้ดี รุ้รสใสชัดเจนมาก
ฉันได้มาก ไม่รู้สึกอื่น เพราะหน้าห้องเหมือนลงไปอยู่ด้านล่างนั่นเอง ต้องหยุด โดยประมาณ
เมื่อก่อนอาการนี้ปรากฏ ฉันมากเท่าไร ชอบอยู่เงียบ ๆ ยิ่งเงียบยิ่งมีความสุข อาการเหล่านี้จะ
ปรากฏอยู่นานประมาณ ๒ - ๓ เดือน ก็จะค่อย ๆ คลายลง เกือบจะเป็นปกติเดิม ที่ยังปรากฏอยู่
คือ เย็นที่หน้าอก หลังส่วนบน ลูกตา อาการปีติบางอย่าง และหนังศีรษะมีอาการตึง ๆ เมื่อ

^{๑๖} จุ.มหา. ๒๕ / ๓๓๘ / ๒๐๒.

^{๑๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, ย่างแล้ว, หน้า ๓๘๒.

อาการเหล่านี้ปรากฏอยู่ จะสามารถกำหนดรู้ แล้วปล่อยวางได้ดี อาการที่เหมือนจุดเปลี่ยนนี้ จะปรากฏเพียงครั้งเดียวเท่านั้น “ธรรมชาติที่เกิดมีอยู่ ธรรมชาติที่สตัคออกจึงมีอยู่”^{๘๐} นั่นก็คือ เมื่อธรรมชาติอย่างมี ธรรมชาติอีกอย่างหนึ่งมี

เมื่อความรู้เดินทางมาถึงตรงนี้ ทำให้ได้คิดต่อไปอีก บุคคลที่เป็นโรคประสาท แรกเริ่มจะมีอาการเหมือนแตกออกอย่างนี้ เป็นจุดเปลี่ยนจากภาวะหนึ่ง ไปสู่อีกภาวะหนึ่ง แต่มีอารมณ์ (สิ่งที่คิดหรือสาเหตุ) และอาการต่างกันเท่านั้น ทางที่ดี ควรจะ “กำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง ๆ” จะไม่เกิดอาการเจ็บปวด หรือเครียด แทนที่การย่ำคิดย่ำทำ ๆ แต่เรื่องเก่า ๆ

กาลเปลี่ยนแปลงตัวเอง และเป็นเหตุทำให้สัตว์เปลี่ยนแปลงไปตาม

ธรรมชาติที่อยู่ภายใต้กาล จะเปลี่ยนแปลงไปตามกาล เมื่อกาลเปลี่ยนแปลงไป

ธรรมชาติที่อยู่เหนือกาล จะไม่เปลี่ยนแปลงไปตามกาล แม้อกาลจะเปลี่ยนแปลงไป

ธรรมชาติที่เหตุปัจจัยเข้าไปปรุงแต่งได้ เป็นธรรมชาติที่อยู่ภายใต้กาล จะเปลี่ยนแปลงไปตามกาล เมื่อกาลเปลี่ยนแปลงไป

ธรรมชาติที่เหตุปัจจัยเข้าไปปรุงแต่งไม่ได้ เป็นธรรมชาติที่อยู่เหนือกาล จะไม่เปลี่ยนแปลงไปตามกาล แม้อกาลจะเปลี่ยนแปลงไป และทำให้รู้ต่อไปอีกว่า อาหารทุกชนิดที่บริโภค ไม่มีผลกระทบต่ออาการเกิดกิเลส เป็นเพียงปัจจัยให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ด้วยกรรมเท่านั้น ทำให้เข้าใจ “ต้นคบทเป็นที่เข้าไปตบสังขาร”^{๘๑} คือ “นิพพาน เป็นธรรมชาติอันปัจจัยอะไร ๆ ปรุงแต่งไม่ได้”^{๘๒} ชัดเจนมากขึ้นจึง “ไม่ต้องเชื่อผู้อื่นในคำสอนของพระศาสดา”^{๘๓}

^{๘๐} พ.อุ. ๒๕ / ๑๕๕ / ๑๗๖.

^{๘๑} พ.อุ. ๒๕ / ๓๕ / ๕๕.

^{๘๒} พ.อุ. ๒๕ / ๓๖ / ๕๖.

^{๘๓} วิ.ม. ๔ / ๑๘ / ๒๓.

บทที่ ๓

ศึกษากระบวนการวิธีการดำเนินสู่สันติ

พระพุทธศาสนากล่าวถึงวิธีการดำเนินสู่สันติที่มีรูปแบบ หรือมีกระบวนการวิธีการปฏิบัติที่ชัดเจน เป็นหลักปฏิบัติที่มีเหตุผลสัมพันธ์เชื่อมโยงอย่างละเอียดอ่อน ควรแก่การศึกษาและปฏิบัติเพื่อให้เข้าใจถึงเหตุผล ป็นวิธีปลูกสันติให้กับโลก^๑ โลกคือสังขารหรือรูปนาม เพราะพระพุทธองค์ทรงบัญญัติเรียกว่าโลกในสรีระร่าง^๒ โลกในความหมายนี้ คือมนุษย์ที่มีชีวิต มนุษย์มีชีวิตมีจำนวนมากเท่าใด โลกก็มีจำนวนมากเท่านั้น ชีวิตมนุษย์ที่สันติแล้วเท่านั้นจึงจะเป็นชีวิตที่สงบสุข ชีวิตจะสงบสุขได้ต้องมีวิธีสร้าง ต้องมีเครื่องมือ มีอุปกรณ์ มีสื่อ นำ หรือมีอุบายวิธี พระพุทธศาสนามีวิธีสร้างให้ชีวิตดำเนินไปสู่สันติ หรือความสงบสุขนี้ ซึ่งก็คือ ไตรสิกขา หรือสิกขา ๓

๓.๑ สิกขา ๓ ได้แก่

๓.๑.๑ ศีล

๓.๑.๒ สมาธิ

๓.๑.๓ ปัญญา^๓

ไตรสิกขา เป็นวิธีปฏิบัติ เพื่อเข้าสู่ศูนย์กลางทางธรรมชาติแห่งความเป็นหนึ่ง คือธรรมะ การศึกษาและปฏิบัติธรรม คือ การศึกษาและปฏิบัติทั้งปวง จะต้องศึกษาและปฏิบัติตลอดชีวิตอย่างอดทน เป็นเหตุผลจำเป็นที่จะต้องศึกษาและปฏิบัติอย่างนั้น จะนำไปสู่การบริหารชีวิตอย่างรู้ค่า ถ้าทุกคนปฏิบัติแบบเดียวกัน และสามารถปฏิบัติได้เท่ากัน หรือใกล้เคียงกัน โลกที่มีสันติภาพจะอยู่ไม่ไกลเกินเข้าถึง และเป็นภารกิจสูงสุดหลักการ และวิธีการของพระพุทธศาสนา สิกขา ๓ เหล่านี้ โดยภาคปฏิบัติจะต้องรักษา และปฏิบัติไปพร้อม ๆ กัน เพราะมีความสัมพันธ์หนุนเนื่องกันและกัน ถ้าขาดส่วนใดไปจะไม่สมบูรณ์ แต่ที่แยกก็เพื่อทำให้ง่ายต่อการศึกษาลักษณะของแต่ละอย่าง ๆ เท่านั้น

^๑สุชีพ ปุณฺณานุภาพ, พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๕๒๓.

^๒ถ.ส. ๑๕ / ๒๕๘ / ๕๐.

^๓พ.ม. ๒๕ / ๔๖ / ๔๑.

๓.๑.๑ คีล

ความหมายของคีล

คีล คือ การรักษากายและวาจาให้เรียบร้อย^๔

คีล คือ คีล ปรกติ ธรรมชาติอันสัตบุรุษพึงรักษาไว้ สภาวะ ความสำรวม
เป็นไปในอรรถะ คือ

๑. สภาวะ (สภาพ ปกติ)

๒. สัพพตต (วัตรที่ดั่งงาม คีล)^๕

คีล (นปฺ.) สภาวะ ธรรมชาติ ปกติ

คีล (นปฺ.) การสำรวม ความสำรวม วัตรอันงาม คีล คีล^๖

คีล ๑. ธา. ผีกหัด ปฏิบัติ การเว้น

คีล ๒. นาม. คีล ปรกติ^๗

คีล น. การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย^๘

คีล น. ข้อบัญญัติที่กำหนดทางปฏิบัติกายและวาจาทางพระพุทธศาสนา^๙

คีล เป็นผลมาจากการอธิษฐาน คือ ตั้งใจ สมาทาน คือ รับเอามา ศึกษา คือ เรียน
ให้เข้าใจและรักษา คือ คงไว้ ไม่ให้ขาด ไม่ให้ทะลุ ไม่ให้รั่ว ไม่ให้ค้างพริ้ว

^๔พระเทพเวที (ประยูร ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์,
(กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๓), หน้า ๒๕๒.

^๕พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ
สันสกฤต, (พระนคร : ศิวพร, ๒๕๑๒), หน้า ๘๓๗.

^๖พันตรี ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรมมคธ-ไทย, (กรุงเทพมหานคร : อารการพิมพ์,
๒๕๔๐), หน้า ๗๔๕.

^๗แปลก สนธิรักษ์, พจนานุกรมบาลี-ไทย, (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๐๖),
หน้า ๓๔๖.

^๘สุชีพ ปุญญานุภาพ, พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา, (พระนคร : เพ็ญอักษร,
๒๕๑๔), หน้า ๓๗๔.

^๙ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕),
หน้า ๗๗๑.

ศีล เป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรม^{๑๑} ทั้งหลาย เป็นบาท เป็นประธาน โดยการสำรวม งดเว้น ไม่ก้าวล่วง จะต้องอธิษฐาน สมาทาน ศึกษา และรักษาให้สะอาด บริสุทธิ์ บริบูรณ์ อยู่เสมอ เพราะเป็นที่ตั้งให้แก่สมาธิ และยถาภูคณญาณทัสนะ^{๑๒} คือปัญญาที่เห็นตามเป็นจริง

ศีล ที่จะต้องอธิษฐาน สมาทาน ศึกษา และรักษาให้สะอาด บริสุทธิ์ บริบูรณ์ อยู่เสมอนี้ คือ จตุปาริสุทธิศีล หรือ ปาริสุทธิศีล ๔ ได้แก่

๑. ปาติโมกขสังวรศีล ศีล ได้แก่ การสำรวมในพระปาติโมกข์ คือ งดเว้นข้อที่ พระพุทธเจ้าห้าม ปฏิบัติตามข้อที่พระองค์อนุญาต สำหรับพระภิกษุ จะต้องรักษาศีล ๒๒๗ ข้อ สามเณรรักษาศีล ๑๐ ข้อ แม่ชีรักษาศีล ๘ ข้อ ส่วนฆราวาสจะต้องรักษาศีล ๕ ข้อเป็นนิจ หรือ จะรักษาศีลอุโบสถเป็นกรณีพิเศษด้วยก็ได้

๒. อินทริยสังวรศีล ศีล ได้แก่ การสำรวมในอินทริย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และ ใจ ไม่ให้ยินดี และยินร้าย ในเวลาเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ และรู้ ธรรมารมณ์ด้วยใจ

๓. อาชีวาปาริสุทธิศีล ศีล ได้แก่ การเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบ บริสุทธิ์ ไม่หลอกลวงชาวโลก เลี้ยงชีวิต สำหรับบรรพชิต ส่วนฆราวาสเมื่อรักษาศีล ๕ หรือ ศีลอุโบสถก็เท่ากับรักษาข้อนี้ ไปด้วย

๔. ปัจจยปัจจเวกขณะศีล ศีล ได้แก่ การพิจารณาปัจจัย ๔ คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะและ เกสัช ก่อนแล้วจึงบริโภคน้ำและใช้สอย ส่วนฆราวาสพิจารณา เสื้อผ้า อาหาร ที่อยู่อาศัยและ ยารักษาโรค ก่อนแล้วจึงบริโภคน้ำและใช้สอย^{๑๓}

ศีล จะต้องรักษาให้บริสุทธิ์เป็นข้อแรก ที่เรียกว่า สีลวิสุทธิ คือความบริสุทธิ์ของ ศีลอันจะนำไปสู่ความบริสุทธิ์ข้ออื่น ๆ เป็นลำดับสืบไป

๓.๑.๒ สมาธิ

ความหมายของสมาธิ

^{๑๑} ส.ม.พ. ๑๕ / ๗๔๗ / ๒๑๕.

^{๑๒} บ.ป.ฎ. ๓๑ / ๘๗ / ๔๑.

^{๑๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, นวโกวาท ฉบับประชาชน,

สมาธิ คือ ความตั้งมั่นแห่งจิต^{๑๓}

สมาธิ (ป.) ความตั้งใจมั่น^{๑๔}

สมาธิ นาม. (ส = สม + อา + ธา + อิ) ความตั้งใจมั่น^{๑๕}

สมาธิ น. ความตั้งมั่นแห่งจิต^{๑๖}

สมาธิ น. ความตั้งมั่นแห่งจิต^{๑๗}

สมาธิ เป็นสถานะที่จิตนิ่ง ถึงความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นผลมาจาก การปฏิบัติทาง สมถกัมมัฏฐานสมณะ แปลว่า ความสงบ กัมมัฏฐาน แปลว่า ฐานหรือที่ตั้งแห่งการทำ สมถกัมมัฏฐาน ในความหมายที่จำกัด หมายถึง ที่ตั้งแห่งการทำให้สงบ คือ การทำจิตให้สงบ ในความหมายที่กว้างออกไป หมายถึง วิธีฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบจนตั้งมั่นเป็นสมาธิ^{๑๘} โดยหลักการของสมถกัมมัฏฐาน คือ นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติมั่นเฉพาะหน้า^{๑๙} ปล่อยวางอดีต ปล่อยวางอนาคต ตั้งจิตไว้กับอารมณ์ที่กำหนด ให้เป็นอารมณ์ของกัมมัฏฐาน อย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นปัจจุบัน ในหลักวิชาใช้อารมณ์บัญญัติ ที่เรียกว่า กัมมัฏฐาน ๔๐ อย่าง คือ

๑. กถิณ ๑๐ เป็นอุบายจงจิตให้เป็นสมาธิ โดยใช้วัตถุเป็นสื่อ นำ จำแนกเป็น ๓ ประเภท คือ

ก) กถกถิณ ๔ ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ คือ

(๑) ปฐวิกถิณ คือ ดิน

(๒) อาโปกถิณ คือ น้ำ

(๓) เตโชกถิณ คือ ไฟ

^{๑๓}พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, อ่างแก้ว, หน้า ๓๐๒.

^{๑๔}พันตรี ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรมมจร-ไทย, อ่างแก้ว, หน้า ๑๑๔.

^{๑๕}แปลก สนธิรักษ์, พจนานุกรมบาลี-ไทย, อ่างแก้ว, หน้า ๓๒๗.

^{๑๖}สุชีพ ปุญญานุภาพ, พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา, อ่างแก้ว, หน้า ๓๕๖.

^{๑๗}ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม, อ่างแก้ว, หน้า ๑๕๖.

^{๑๘}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๓๐๕.

^{๑๙}พ.ป.ฎ. ๓๑ / ๓๘๘ / ๑๘๔.

- (๔) วาโยกสถิน คือ ลม
 ข) วรรณกสถิน ๔ ได้แก่ สี คือ
 (๕) นีลกสถิน คือ สีเขียว
 (๖) ปิตกสถิน คือ สีเหลือง
 (๗) โลหิตกสถิน คือ สีแดง
 (๘) โอทาทกสถิน คือ สีขาว
 ค) กสถินอื่น ๆ อีก ๒ ได้แก่
 (๙) อากาศกสถิน คือ ช่องว่าง

(๑๐) วิญญาณกสถิน คือ วิญญาณ ในบางครั้งกล่าวว่า “อาโลกะ คือ แสงสว่าง”^{๒๐}

๒. ออนุสติ ๑๐ เป็นอุบายจงจิตให้เป็นสมาธิ ด้วยการตามระลึกถึงเนื่อง ๆ เป็นสื่อ นำ
 ๑๐ อย่าง ได้แก่

- (๑) พุทธานุสติ คือ ระลึกถึงพระพุทธเจ้า
 (๒) ธรรมานุสติ คือ ระลึกถึงพระธรรม
 (๓) สังฆานุสติ คือ ระลึกถึงพระสงฆ์
 (๔) สีลานานุสติ คือ ระลึกถึงศีล ได้แก่ศีลของตน
 (๕) จาคานุสติ คือ ระลึกถึงจาคะ ได้แก่ทาน
 (๖) ทเวตานุสติ คือ ระลึกถึงทเวตฯ ได้แก่กรรมที่ทำให้เป็นทเวตฯ หรือทเวตฯที่เคยรู้จัก
 (๗) อานาปานสติ คือ สติกำหนดกลมหายใจเข้า-ออก
 (๘) มรณสติ คือ ระลึกถึงความตาย อันจะต้องมาถึงตนเป็นธรรมดา
 (๙) กายคตาสติ สติระลึกไปในกาย ให้เห็นว่าเป็นเพียงธาตุ ๔ เท่านั้น
 (๑๐) อุปमानุสติ คือ ระลึกถึงธรรมเป็นที่สงบระงับ คือ พระนิพพาน
๓. อสุภะ ๑๐ ใช้ซากศพเป็นอุบายพิจารณาเป็นสื่อ นำ ๑๐ ระยะเวลา ได้แก่
- (๑) อุทรมาคกสัจญญา คือ สภาพศพขึ้นอืด
 (๒) วินีลกสัจญญา คือ สภาพศพมีสีเขียวคล้ำ
 (๓) วิปฺพพกสัจญญา คือ สภาพศพมีน้ำเหลืองไหล
 (๔) วิณฺหทกสัจญญา คือ สภาพศพขาดจากกัน
 (๕) วิกขยิตกสัจญญา คือ สภาพศพถูกสัตว์รุมจิกกิน

^{๒๐}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พุทธธรรม. ก้างแล้ว. หน้า ๘๕๑.

- (๖) วิกขิตตกสังขญา คือ สภาพศพกระจัดกระจาย
- (๗) ทตวิกขิตตกสังขญา คือ สภาพศพถูกสับเป็นท่อน ๆ
- (๘) โลหิตตกสังขญา คือ สภาพศพอาบไปด้วยโลหิต
- (๙) ปุพฺพุกสังขญา คือ สภาพศพคลาคล้ำไปด้วยหนอง
- (๑๐) อัญญิกสังขญา คือ สภาพศพเหลือแต่กระดูก^{๒๐}

๔. อัปป์มัญญา ๔ ใช้ธรรมเป็นอุบายจงจิตให้เป็นสมาธิ มี ๔ ประการ คือ

- (๑) เมตตา คือ ความรัก
- (๒) กรุณา คือ ความสงสาร
- (๓) มุทิตา คือ ความพลอยยินดี
- (๔) อุเบกขา คือ ความมีใจเป็นกลาง^{๒๑} บางครั้งเรียกว่า พรหมวิหาร คือ ธรรมเครื่องอยู่

อย่างประเสริฐ

๕. อรูป ๔ ใช้รูปธรรมเป็นอุบายจงจิตให้เป็นสมาธิ (สมถกัมมัฏฐานที่เกี่ยวข้องกับการใช้ลมเป็นอารมณ์จะนำไปสู่รูปฌานที่ ๔ ได้ ผู้ที่ปฏิบัติผ่านมาแล้วอย่างดี จะเข้าใจจุดนี้ได้ดี) มี ๔ ประการ คือ

- (๑) อากาสนัญญาตนะ กำหนดอากาศไม่มีที่สุด
- (๒) วิญญาณัญญาตนะ กำหนดวิญญาณไม่มีที่สุด
- (๓) อากิญจัญญาตนะ กำหนดภาวะไม่มีอะไร
- (๔) เนวสัญญานาสัญญาตนะ กำหนดภาวะมีก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่ (แต่บุคคลผู้ที่เข้าอยู่ใน

อรูปฌาน หรือ เคยเข้าอยู่ได้หลายครั้ง จะรู้ได้ เพราะจะปรากฏต่อธรรมชาติริ (จิต) หรือญาณ)

๖. อาหาร ปฏิภูตสังขญา ๑ ใช้อาหารเป็นอุบายพิจารณาให้เห็นเป็นปฏิภูต (ไม่งาม)

๗. จตุราควัวฏฐาน ๑^{๒๒} ใช้ร่างกายเป็นอุบายพิจารณาให้เห็นสักแต่ว่าเป็นธาตุ ๔

ในภาคปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติจะต้องค้นตัวเองให้พบก่อนว่า คนมีจริตโน้มเอียงไปทางใด มากกว่าเพราะโดยปกติคนเราจะมิจริตผสม^{๒๓} ทั้งนี้เพื่อที่จะเลือกอารมณ์ให้เหมาะ เอื้อ เกื้อกูล

^{๒๐} จุ.ปฏิบัติ. ๓๑ / ๒๑๓ / ๘๖.

^{๒๑} จุ.ปฏิบัติ. ๓๑ / ๔๗๖ / ๒๕๘.

^{๒๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, อ่างแก้ว, หน้า ๘๕๑.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕๔.

แก่การปฏิบัติให้มากที่สุด เพื่อให้คู่ควรแก่กันและกัน

จริตที่กล่าวถึงมากมี ๖ ประเภท คือ

๑. ราคจริต บุคคลที่มีจริตหนักไปทางราคา คู่ควรกับบอสุกะ
๒. โทสจริต บุคคลที่มีจริตหนักไปทางโทสะ คู่ควรกับเมตตา หรือพรหมวิหารข้ออื่น ๆ
๓. โมหจริต บุคคลที่มีจริตหนักไปทางโมหะ คู่ควรกับการอยู่กับครู รวมทั้งอานาปานสติ
๔. วิตักกจริต บุคคลที่มีจริตหนักไปทางวิตกกังวล คู่ควรอานาปานสติ รวมทั้งกสิณ
๕. ศรัทธาจริต (สัทธาจริต) บุคคลที่มีจริตหนักไปทางศรัทธา คู่ควรกับคุณของพระรัตนตรัย
๖. ญาณจริต (พุทธิจริต)^{๒๕} บุคคลที่มีจริตหนักไปทางพินิจพิจารณา คู่ควรกับไตรลักษณ์

นอกจากนี้ ยังจะต้องคำนึงถึงสภาพแวดล้อม ที่เอื้อต่อการบำเพ็ญเพียรด้วย คือ ไม่เคลื่อนกล่นด้วยผู้คน เป็นสถานที่เฉพาะ คือ “ป่า โคนไม้ เรือนว่าง”^{๒๖} เพราะกรรมนี้ คือกัมมัฏฐาน เป็นกรรมของบุคคลคนเดียว ที่จะต้องปฏิบัติในที่ลับ สงัด เงียบ เหมาะสำหรับผู้ปลีกตัวบำเพ็ญเพียร และถ้าได้ผู้ที่มีประสบการณ์ปฏิบัติผ่านมาแล้ว (ถ้านวนเรียกว่าครู) อยู่ใกล้ ๆ เพื่อขอคำปรึกษาด้วยจะยิ่งดี เป็นเสมือนตำรานำทางให้ดำเนินได้สะดวกขึ้น หรือ จะใช้ตำรานำทางก็ได้ แต่จะต้องระวัง เนื่องจากผู้เขียนตำรา อาจมีประสบการณ์แตกต่างกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปรากฏการณ์หรือสภาวะอย่างหนึ่งใด ที่อาจปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติ เพราะสภาวะที่ปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติแต่ละคน อาจเหมือนหรือต่างกันบ้าง ผู้ที่ปฏิบัติเองโดยใช้ตำราอาจหรือเข้าใจผิดพลาด ผู้ที่เคยมีประสบการณ์จะช่วยแนะนำได้ ถ้าคาดเดาเอาเอง จะเสี่ยงต่อการผิดพลาด เพราะกัมมัฏฐานเป็นกรรมที่ละเอียดอ่อน

นอกจากนี้ สิ่งที่จะต้องคำนึงถึงอีกก็คือ ปลิตโธ คือ เหตุหรือเรื่องที่ทำให้ใจกังวล คอยตั้งใจไว้ ให้พะวักพะวง ทำให้การปฏิบัติไม่ก้าวหน้าที่ควรจะเป็น จะต้องละให้ได้ มี ๑๐^{๒๗} ประการ

นอกจากนี้แล้ว เรื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็ทำให้ใจพะวักพะวงได้ ควรบอกกล่าวให้เรียบร้อย เพื่อไม่ให้เป็นกังวลในขณะที่ปฏิบัติอยู่

ปลิตโธ ทั้ง ๑๐ ประการนี้ ดูเหมือนจะเป็นเรื่องกังวลแก่บรรพชิต แต่สำหรับฆราวาสก็ควรบอกกล่าวให้เรียบร้อย เพื่อไม่ให้เป็นห่วงในขณะที่ปฏิบัติอยู่เช่นกัน คือ ปรับตาม

^{๒๕} จุ.มหา. ๒๕ / ๗๒๗ / ๓๕๐.

^{๒๖} จุ.ปฎิ. ๓๑ / ๓๘๘ / ๑๘๓.

^{๒๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, อ่างแก้ว, หน้า ๘๕๐.

ภาวะที่ถือครองอยู่จะช่วยให้การปฏิบัติดำเนินไปได้ด้วยดี

เมื่อผู้ปฏิบัติเลือกอารมณ์ที่เหมาะสม ควร เอื้อ เกื้อกูลแก่จริตของตน หาสถานที่ที่มีสภาพแวดล้อมเหมาะเฉพาะแก่การทำกรรม (กัมมัฏฐาน) ขอคำปรึกษาจากผู้รู้หรือใช้ตำรา รวมทั้งละปฏิโพธได้ดี แล้วลงมือปฏิบัติตามหลักวิชา จิตจะดำเนินเข้าสู่สมาธิโดยกรรมนั้น เช่น

กำหนดรู้ที่ต้นลม “ นั่งตั้งสติไว้มันที่ปลายจมูกหรือริมฝีปาก ”^{๒๘}

กำหนดรู้ที่ปลายลม “ นั่งตั้งสติไว้มันที่บริเวณท้อง ”^{๒๙} (โดยบริกรรมกำกับตามว่า

พองหนอ - ยุบหนอ)

กำหนดรู้ตามลม “ นั่งตั้งสติตามรู้ลมหายใจเข้า - ออก ”^{๓๐}

กำหนดรู้ตามลม “ นั่งตั้งสติตามรู้ลมหายใจเข้า - ออก ”^{๓๑} (โดยบริกรรมกำกับตามว่า

พุท-โธ) เป็นต้น หรือ “ อะไรก็ได้ที่พอจิตกำหนดจับเข้าแล้ว จะชักนำจิตให้แน่วแน่อยู่กับมันจนเป็นสมาธิได้เร็ว และมั่นคงที่สุด ”^{๓๒}

สมาธิที่กล่าวถึงมากมี ๒ ประการ คือ

๑. อุปจารสมาธิ คือ สมาธิเข้าใกล้อัปปนา จิตแน่วแน่ใกล้จะบรรลุมาน แต่ยังไม่บรรลु

๒. อัปปนาสมาธิ คือ สมาธิแน่วแน่ แนบสนิท บรรลุดังมานแล้ว^{๓๓} แต่ยังมีสมาธิอีกอย่างหนึ่งที่ควรแก่กัมมัฏฐาน คือ ขณิกสมาธิ^{๓๔} คือ สมาธิชั่วขณะ แต่มีความต่อเนื่อง

ในภาคปฏิบัติจริง จิตจะเริ่มจากขณิกสมาธิก่อน เป็นไปได้ยากถ้าจิตจะไม่เริ่มจากขณิกสมาธิ เพราะโดยธรรมชาติจะเป็นอย่างนั้น จะเริ่มจากใกล้ไปหาไกล จากง่ายไปหายาก จากหยาบไปหาละเอียด จากสิ่งที่มองเห็นไปหาสิ่งมองไม่เห็น เป็นต้น แต่สมาธิในความหมายที่จำกัดนี้ หมายถึงสมาธิขั้นสูง คือ อัปปนาสมาธิ บรรลุดังมานแล้ว คือ เมื่อปฏิบัติ จมจิดนิ่งอยู่กับ

^{๒๘} ฐ.ปฏิบัติ. ๓๑ / ๓๘๔ / ๑๗๘.

^{๒๙} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนานิยม, (กรุงเทพมหานคร : ศิวพร, ๒๕๒๔), หน้า ๓๐.

^{๓๐} หลวงพ่อชา สุภทโท, พระโพธิญาณเถร, (กรุงเทพมหานคร : ป. สัมพันธ์พาณิชย์, ๒๕๔๐), หน้า ๑๕๒.

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๔.

^{๓๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, อ่างแก้ว, หน้า ๘๕๑.

^{๓๓} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนานิยม, อ่างแก้ว, หน้า ๕๕.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

อารมณ์เดียว จิตจะมีภาวะสมาธิแนบสนิทเต็มที่ จะเกิดภาวะจิตอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า ฌาน

ฌาน แปลว่า เฟื่อง^{๓๕} ในความหมายที่จำกัด หมายถึง จิตเฟื่องอารมณ์ที่กำหนดในขณะปฏิบัติ จนแน่วแน่มิอารมณ์เดียว นั่นก็คือ จิตมีภาวะสมาธิ แต่ถ้าใช้ในความที่กว้างออกไป หมายถึง ระดับก็ได้ เช่น ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ตามระบบแบ่ง ๔ เรียกว่า รูปฌาน ถ้าเข้าอยู่เรียกว่า รูปสมาบัติ เพราะมีรูปธรรมปรากฏคือกองลม และตั้งแต่ อากาสนัญจนฌาน วิญญาณัญจนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน และ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน เรียกว่า อรูปฌาน ๔ ถ้าเข้าอยู่เรียกว่า อรูปสมาบัติ เพราะมี อรูปธรรมปรากฏ คือ สัญญาและเวทนา

ความมุ่งหมายของสมถะ คือ ฌาน^{๓๖} แต่ญาณก็ปรากฏด้วย ภาวะจิตในฌานจะมี กำลังสมาธิสูง นั่นก็คือ จิตมีภาวะประณีตขึ้น กำลังเฟื่องแรงขึ้น ก็มีกฎฐานแบบสมถะ จะเน้นที่สมาธิเป็นสำคัญ นั่นคือ เน้นที่นั่งคุ้บลลังก์ เฟื่องกำหนดอารมณ์ หรือจะสลับเดินจงกรมกำหนดด้วยได้^{๓๗} เป็นการเปลี่ยนอิริยาบถ หรือปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน ถ้าจิตตก สมาธิจะตก ฌานจะตกด้วย เสื่อมลอยได้ เพราะเป็นโลกิยสมาธิ ยังเป็นปุถุชนอยู่ ดังนั้น จึงต้องภาวนาหรือบำเพ็ญอย่างสม่ำเสมอ ต่อเนื่อง ยาวนาน เพื่อรักษาสมาธิเอาไว้ นั่นก็หมายถึงว่า รักษาระดับฌาน ระดับจิตเอาไว้ด้วยนั่นเอง แต่ก็มิใช่เป็นหลักประกันว่าจะตกไม่ได้ ผู้ที่บำเพ็ญแต่สมถะอย่างเดียว เรียกว่าสมถยานิกะ คือ ผู้ถือสมถะเป็นทางดำเนิน^{๓๘}

เมื่อแรกเริ่มปฏิบัติ จะถูกรบกวนโดยนิวรณ์ คือ สภาพธรรมที่ก่อกั้นจิตไม่ให้บรรลุสมาธิและฌาน หรือ ความดี ๕ อย่าง คือ

๑. กามฉันท์ คือ พอใจในกามคุณ
๒. พยาบาท คือ คิดร้ายผู้อื่น
๓. ถีนมิทระ คือ ความหดหู่ซึมเซา
๔. อุทธัจจกุกกุจจะ คือ ความหุ้งหั่นและรำคาญ
๕. วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัย^{๓๙}

^{๓๕} พ.ร. ๒๕ / ๓๖ / ๕๖.

^{๓๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, อ่างแก้ว, หน้า ๓๐๖.

^{๓๗} พ.ร. ๒๕ / ๔๘ / ๗๐.

^{๓๘} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนาภิรม, อ่างแก้ว, หน้า ๕๓.

^{๓๙} สัมมา. ๑๕ / ๓๔๕ / ๑๐๖.

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ถิ่นมัทธะและอุทฺธังถูกกุกจะ ในภาคปฏิบัติจะปรากฏชัดเจนมาก ถ้าจิตมีกำลังสมาธิต่ำจะข่มไม่ได้ วิธีแก้ คือ

๑. อย่าคิดถึงเรื่องเก่า ๆ
๒. ตรีกตรองธรรมที่ได้สดับมา
๓. สาธยายธรรมที่ได้สดับมา
๔. ยอนช่องหูทั้ง ๒ ข้าง (เอานิ้วไข) บีบนวดคิ้ว
๕. ลุกขึ้น เอาน้ำล้างหน้า คูทิสทั้งหลาย ดูควานักยัต
๖. กำหนดหมายว่า แสงสว่าง

๗. อธิษฐานเดินจงกรมกลับไปมา^{๑๐} หรือใช้วิธีสูดลมเข้าให้มากที่สุด แล้วปล่อยออกมาให้มากที่สุด หลาย ๆ ครั้ง^{๑๑} แล้วอาการง่วงและหงุดหงิด จะคลาย สงบ ระวังไป ถ้าปรากฏในภายหลังอีก ให้ปฏิบัติแบบเดิม ถ้าเป็นกลางวันให้เดินกลางแสงแดด อาการง่วงและหงุดหงิด อาการง่วงและหงุดหงิดจะหายไป ส่วนกามฉันทกับพยาบาทและวิจิกิจฉา อารมณ์ที่ใช้ภาวนาอยู่นั้น ๆ สามารถข่มได้ ไม่สู้จะรบกวน สภาวะอาการที่เป็นอุปสรรคอีกก็คือ อาการชา อาการปวด ไม่เฉพาะที่ขา ในบางคนอาจปวดเสียดยกขึ้นไปข้างบนด้วย

เมื่อปฏิบัติต่อเนื่องไปด้วยอารมณ์นั้นและอาจหลายบัลลังก์ (ครั้ง) เพราะกัมมัญฐาน เป็นการปฏิบัติแบบซ้ำ ๆ จิตจะมีสมาธิสูงขึ้น นั่นคือจิตมีกำลังมากขึ้น เมื่อจิตเข้าอยู่ในระดับที่เรียกว่าปฐมฌาน จะสามารถข่ม หรือปราบนิรณอยู่ ไม่ปรากฏตลอดเวลาที่นั่งกำหนด ในขั้นนี้ ผู้ปฏิบัติจะรู้ได้เองว่า จิตตั้งมั่นอยู่กับอารมณ์ได้นาน ไม่รู้สึกง่วง หงุดหงิด และฟุ้งซ่าน เมื่อนิรณสงบ ระวังไป จะปฏิบัติง่ายขึ้น เพราะไม่ถูกนิรณรบกวน แต่อาการชา อาการปวด ยังคงปรากฏอยู่ เมื่อการปฏิบัติยังคงดำเนินต่อไปด้วยอารมณ์ และอาจหลายบัลลังก์ จิตจะมีสมาธิสูงขึ้น มีกำลังมากขึ้นไปอีก จิตจะเข้าอยู่ในระดับ ที่เรียกว่า ทุติยฌาน องคฺธรรม คือ วิตก วิจาร ปรากฏชัดเจนเป็นใหญ่ (วิธังขารแห่งวิตกวิจาร) และจะสงบ ระวังไปในทุติยฌานนี้

คำว่า วิตกและวิจาร ที่ใช้ในความหมายที่จำกัดนี้ หมายถึง การจดจิตลงและเคล้าอยู่กับอารมณ์^{๑๒} ของกัมมัญฐาน มีลักษณะปีกลงและกวนวนอยู่ กับอารมณ์นั้นไม่ไปไหน

^{๑๐} อ.ส. ๒๓ / ๖๑ / ๑๑๖.

^{๑๑} หลวงพ่อชา สุภทฺโท, พระโพธิญาณเถร, อ่างแก้ว, หน้า ๑๘๓.

^{๑๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, อ่างแก้ว, หน้า ๓๐๓.

แต่ถ้าใช้ในความหมายที่กว้างออกไป หมายถึง ความตริกและความตรวจตรา^{๓๓}

เมื่อการปฏิบัติ ยังคงดำเนินต่อไปด้วยอารมณ์นั้น และอาจหลายบัลลังก์ จิตจะมีกำลังสูงขึ้นมีกำลังมากขึ้นไปอีก จิตจะเข้าอยู่ในระดับ ที่เรียกว่า ตติยฌาน ปิติปรากฏชัดเจน เป็นใหญ่ ปิติที่ใช้ในความหมายที่จำกัด หมายถึง อาการต่าง ๆ ที่มีกำลังไม่เท่ากัน แต่ถ้าใช้ในความหมายที่กว้างออกไป หมายถึง ความอึดใจ^{๓๔} มี ๕ อย่าง คือ

๑. พุททกปิติ ปิติเล็กน้อย มีอาการขนลุกชูชันตามร่างกาย มีกำลังน้อย ปรากฏแล้วก็หายไป เป็นครั้งคราว ในขณะพิจารณาธรรม

๒. ขณิกาปิติ ปิติชั่วขณะ มีอาการเหมือนฟ้าแลบ หรือดาวตก มีกำลังน้อย ปรากฏแล้วก็หายไป เป็นครั้งคราว ในขณะสำรวมจิต

๓. โอกันตिकाปิติ ปิติเป็นระลอก มีอาการหมุนวน มีกำลังแรง ปรากฏแล้วก็หายไป เป็นพัก ๆ ในขณะทำกัมมัฏฐาน

๔. อุพเพกคาปิติ ปิติโลดลอย มีอาการกระดกขึ้นลง มีกำลังแรง ปรากฏแล้วก็หายไป เป็นพัก ๆ ในขณะทำกัมมัฏฐาน

๕. ผรณาปิติ ปิติซาบซ่า มีอาการไหลเอื่อย ๆ มีกำลังน้อย ปรากฏแล้วก็หายไป เป็นครั้งคราว ในขณะสำรวมจิต^{๓๕}

อาการใดจะปรากฏก่อนหรือหลังก็ได้ ปรากฏขึ้นด้วยอำนาจของสมาธิ เป็นอาการที่รบกวนสมาธิ โดยเฉพาะอาการที่มีกำลังแรง แต่ไม่เป็นอันตราย มีส่วนช่วยหล่อหลอมจิตใจ ถ้าปิติที่มีกำลังแรงปรากฏ อาการชา อาการปวด จะไม่ปรากฏตลอดเวลาที่นั่งกำหนด ยังรู้สึกตัวว่ากำลังนั่งสมาธิอยู่ เมื่อออกจากสมาธิแล้ว อาการปิติที่มีกำลังแรงจะหายไป แต่ที่มีกำลังน้อย ยังคงปรากฏอยู่ ในช่วงนี้จะมีปรากฏการณ์อื่น ๆ แทรกเข้ามาด้วย คือ นิमित จะปรากฏในขณะนั่งกำหนด มีลักษณะเหมือนความฝันในขณะที่นอนหลับ แต่สามารถจำลำดับได้คิดว่า มีทั้งภาพที่ไม่น่ากลัวและน่ากลัว ไม่รู้สึกตัวว่ากำลังนั่งสมาธิอยู่ และสภาวะอาการอีกชนิดหนึ่ง คือ

^{๓๓} พ.ปฏิ. ๓๑ / ๓๖ / ๑๕.

^{๓๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, อ่างแก้ว, หน้า ๑๗๓.

^{๓๕} พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ), แบบสวดไหว้พระ, (กรุงเทพมหานคร : ชวนพิมพ์, ๒๕๔๓), หน้า ๑๒๕.

อาการเย็น อาการร้อน จะปรากฏทั้งในขณะที่นั่งกำหนด และออกจากการนั่งกำหนดแล้ว เมื่อจิตมีสมาธิสูงขึ้นหรือไม่ให้ความสนใจ ก็จะสงบ ระงับ สลายไป ในคตินี้มานี้

เมื่อการปฏิบัติยังคงดำเนินต่อไปด้วยอารมณ์นั้น และอาจหลายบัลลังก์ จิตจะมีสมาธิสูงขึ้นมีกำลังมากขึ้นไปอีก จิตจะเข้าอยู่ในระดับที่เรียกว่า จตุตถฌาน ในขั้นนี้ จะรู้สึกสงบเป็นสุข โต้่ง รู้สึกว่ามีกองลม (กายสังขารแห่งลมอัสสาสปัสสาสะ) ปรากฏภายในท้องชัดเจนมาก ที่เรียกว่ารูปธรรม จากเมื่อก่อนปรากฏไม่ค่อยชัด เพราะถูกโสทวิญญาณ ฆานวิญญาณ กายวิญญาณบังไว้ ตรงนี้โสทวิญญาณ ฆานวิญญาณ กายวิญญาณ จักขุวิญญาณ และชีวหาวิญญาณ สงบ ระงับ ดับไปแล้ว ไม่รับรู้โลกภายนอกใด ๆ ไม่มีลักษณะเป็นบุคคล เราเขา จะออกจากสมาบัติที่ตรงนี้ก็ไม่ได้หรือไม่ออกก็ได้ ถ้าไม่ออกจิตจะถือรูปธรรมนี้เป็นอารมณ์ต่อไป และจะสงบ ระงับ ดับไปในจตุตถฌานนี้

เมื่อรูปธรรมสงบ ระงับ ดับไป ภาวะสัญญาและเวทนา จะปรากฏแทนที่ทันที (จิตสังขารแห่งสัญญาและเวทนา) จะออกจากสมาบัติที่ตรงนี้ก็ไม่ได้ หรือไม่ออกก็ได้ ถ้าไม่ออกจิตจะถืออาการตรงนี้ ที่เรียกว่ารูปธรรม เป็นอารมณ์ต่อไป ในสัญญาเวทิตนโรธ หรือ นโรธสมาบัติ เป็นภาวะที่อยู่เหนือสัญญาและเวทนาพร้อมทั้งธรรมชาตีย์ (จิต) ก็สงบ ระงับ ดับไป เพราะฉะนั้น ภาวะสัญญาและเวทนานี้ ก็คือ ภาวะในเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน หรืออรุณานที่ ๔^๖ นั่นเอง

ดังนั้น ตั้งแต่อาภาสานัญญาตนฌาน วิญญาณัญญาตนฌาน และอาภิญญัญญาตนฌาน อยู่ในวิถิจิตเดียวกัน ในการปฏิบัติตรง จิตจะละเอียด ประณีต สะอาด บริสุทธิ์ขึ้นเรื่อย ๆ เมื่อเหตุปัจจัยพร้อมทุกอย่าง ก็จะสงบ ระงับ ดับไป อย่างรวดเร็วในบัลลังก์เดียวกันนั่นเอง

ข้อสังเกตในจตุตถฌาน ก็คือ กองลมภายในท้อง โดยที่โสทวิญญาณ ฆานวิญญาณ กายวิญญาณ จักขุวิญญาณ และชีวหาวิญญาณ ดับไปแล้ว ข้อสังเกตในเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ก็คือ สัญญาและเวทนา ข้อสังเกตในนโรธสมาบัติ ก็คือไม่รู้อะไรเลย

ในความดับทางวิญญาณนี้ จะมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงเชิงเหตุผลอย่างมาก คือในปฐมฌาน ทุกขฌาน และคคิฌาน จะเห็นรูปและนามได้ไม่ชัดเจน แต่พอจะรู้ว่า จิตสะอาด บริสุทธิ์แล้ว (จิตวิสุทธิ) ในจตุตถฌาน จะเห็นว่านี่เพียงรูปและนามเท่านั้น (ทิววิสุทธิ) รู้สึกกลัวตาย เห็นรูปและนามได้ชัดเจน (นามรูปปริเจทญาณ) ไม่มีความสงสัยในรูปและนาม

^๖พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พุทธธรรม, อ่างแก้ว, หน้า ๓๑๖.

(กังขาวิตรณวิสุทธิ) รู้ว่ารูปและนามอาศัยกันปรากฏ ดำรงอยู่ (ปัจจุยปริคคหญาณ) พอจะรู้ว่าปฏิบัติถูกหรือผิดทาง (มัคคามัคคญาณทัตตสนวิสุทธิ) แล้วก็สลายไป (สัมมสนญาณ) รู้ว่ารูปและนาม ปรากฏ (อุปาหะ) ดำรงอยู่ (จูติ) และสลายไป (กังคะ) อย่างนี้ (อุทยพยญาณ) เห็นรูปและนามสลายไป (กังคญาณ) และสัญญาและเวทนาจะปรากฏแทนที่ รู้ตีกกแล้วตาย (ภยญาณ) ยิ่งเมื่อสัญญาและเวทนาสงบ ระวัง ดับไปอีก จะยังกลัวตาย เพราะไม่เคยปรากฏให้เห็นมาก่อน แต่เมื่อธรรมชาติริู้(จิต) สงบ ระวัง ดับไปแล้ว จึงหมดความกลัวตาย เพราะไม่รู้อะไรเลย เมื่อออกจากสมาบัติแล้ว จึงพิจารณาสภาวะและลำดับของความดับไปในภายหลัง^{๔๓} (ปัจจเวกขณญาณ) ทำให้รู้ว่า ความสงบ ระวัง ดับไปเป็นไปอย่างนี้ สงบ ระวัง ดับไปครั้งใด ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน เพราะสามารถสงบ ระวัง ดับไปได้หลายครั้ง ไม่มีความสงสัยในความสงบ ระวัง ดับไปแบบนี้ และรู้ว่าไม่ตาย เพราะไม่ใช่เหตุของความตาย แต่เป็นเหตุปกป้องอันตรายได้ ความสงบ ระวัง ดับไปตามลำดับ เป็นความสงบ ระวัง ดับไปที่บริสุทธิ์ (ปฏิปทาญาณทัตตสนวิสุทธิ) ความรู้ในความสงบ ระวัง ดับไปตามลำดับ เป็นความรู้ที่บริสุทธิ์ (ญาณทัตตสนวิสุทธิ) อีกแบบหนึ่ง ไม่มีกิเลสเจือปน นี้แต่เหตุผล

สาเหตุที่ออกจากสมาบัติเพราะ

๑. อธิษฐานเวลาไว้เท่านั้น

๒. หมคอำนาจอยู่

องค์แห่งฌาน ๔ และอรุปรมาณ ๔ คือ

๑. ปฐมฌาน, วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา (สมาธิ)

๒. ทุติยฌาน, - - ปีติ สุข เอกัคคตา

๓. ตติยฌาน, - - - สุข เอกัคคตา

๔. จตุตถฌาน, - - - - เอกัคคตาและอุเบกขา^{๔๔}

๕. อากาสนัญญาตนฌาน กำหนด อากาศไม่มีที่สุด เป็นอารมณ์

๖. วิญญาณัญญาตนฌาน กำหนด วิญญาณไม่มีที่สุด เป็นอารมณ์

๗. อาภิญญัญญาตนฌาน กำหนด สิ่งอะไรไม่มี เป็นอารมณ์

^{๔๓} พ.ปฏิ. ๓๑ / ๑๕๘ / ๗๔.

^{๔๔} สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), วิสุทธิมรรค, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์ พรินต์ติ้ง กรุ๊ป, ๒๕๓๓), หน้า ๑๓๖.

๘. เนวสัจญานาสัจญายตนะมาน...^{๔๕} ข้ำถึงภาวะมีสัจญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัจญาก็ไม่ใช่^{๔๖}

ในทศนิกาย สัตถ์จันชวรรด ให้ความหมายในวงเล็บว่า (นั่นละเหียค นั่นประณีต) ดูเหมือนว่าจะให้กำหนดคอย่างนั้น แต่กล่าวว่ามีในบาลี เดิมเข้ามาเพื่อให้เต็มตามรูปของมาน^{๔๗} เท่านั้น

ในภาคปฏิบัติจริงขั้นนี้ มี คือ สัจญาและเวทนา และธรรมชาติริ (จิต) คือมีทุกชั้น ตอนยกเวณนิโรธสมาบัติเท่านั้น ที่ไม่มีอะไรเลย เพราะคัมหมค (วิญญาณทั้ง ๖ และจิต) ผู้ที่เคยเข้าอยู่ได้หลายครั้งจะรู้ เพราะปรากฏต่อญาณ ผู้ที่ไม่เคยเข้าอยู่ได้เลย จะรู้ไม่ได้ เพราะละเหียคอ่อนมาก การอธิบายตามรูปพยัญชนะ เสียงต่อความผิดพลาดสูง

ในภาคปฏิบัติจริง อารมณข์ของสมถกัมมัฏฐานที่มีความเกี่ยวข้องกับลม จะสามารถส่งจิตถึงชั้นจตุตถมาน (กองลมภายในห้อง) สูงขึ้นไปกว่านี้แล้ว จะไม่เกี่ยวข้องกับลมเลย เพราะเป็นนามธรรมล้วน ๆ (สัจญาและเวทนาและธรรมชาติริ (จิต))

สมาบัติ ๘ เกิดขึ้นด้วยอำนาจสมถะ^{๔๘} นอกจากมานสมาบัติแล้ว ยังอาจให้ผลทางความสามารถพิเศษ ที่เรียกว่า อภิญญา ๕ อย่างด้วย คือ

๑. อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้

๒. ทิพยโสตะ หูทิพย์

๓. เจโตปริยญาณ กำหนดรู้ใจของบุคคลอื่นด้วยใจ

๔. ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ระลึกชาติได้

๕. ทิพยจักขุ^{๔๙} ตาทิพย์ แต่ไม่ใช่วัตถุประสงคข์ของสมถกัมมัฏฐาน เพียงแต่เป็นผลพลอยได้และเลื่อมได้ วัตถุประสงคข์ที่แท้จริงก็คือสมาธิ เพื่อเป็นฐานให้แก่การเจริญวิปัสสนา

๓.๑.๓ ปัญญา

ความหมายของปัญญา

^{๔๕} อ.เอก. ๒๐ / ๒๑๕ / ๕๑.

^{๔๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, อ่างแล้ว, หน้า ๘๕๑.

^{๔๗} ที.ที. ๕ / ๗ / ๔๐.

^{๔๘} พุ.ปฏิบัติ. ๓๑ / ๑๓๓ / ๖๔.

^{๔๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, อ่างแล้ว, หน้า ๓๐๕.

ปัญญา คือ ความรู้ทั่ว^{๕๔}

ปัญญา (อิต.) คือ ความรู้ชัด^{๕๕}

ปัญญา (คุณ.) คือ มีความรู้^{๕๖}

ปัญญา น. ความรู้ทั่ว^{๕๗}

ปัญญา น. ความรู้ทั่ว^{๕๘}

ปัญญา มีลักษณะรู้ชัดเจนตลอดสาย ถึงความเห็นแจ้ง เป็นผลมาจากการปฏิบัติทางวิปัสสนากัมมัฏฐาน

วิปัสสนา แปลว่า การเห็นแจ้ง ในความหมายที่จำกัด หมายถึง เห็นแจ้งภาวนานั้น ๆ ตามความเป็นจริงของมัน ในความหมายที่กว้างออกไป หมายถึง วิธีฝึกอบรมปัญญาให้เห็นแจ้งชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อภาวะของมัน^{๕๙} ทำให้ไม่เกิดความสงสัย หรือเข้าใจผิดพลาดไปจากภาวะของมันแท้ ๆ โดยหลักการของวิปัสสนากัมมัฏฐาน จะใช้หลักการเดียวกันกับสมถกัมมัฏฐาน คือ “นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติมั่นเฉพาะหน้า” ก็ได้ แต่จะเปลี่ยนจากเพ่ง มาเป็นพิจารณา หรือจะใช้อิริยาบถอีก ๓ คือ ยืน เดิน นอน ค่ายก็ได้ เพราะเน้นที่พิจารณาเป็นหลัก ไม่ใช่หลักการเดียวเฉพาะเหมือนสมถกัมมัฏฐาน เปลี่ยนไปใช้อิริยาบถอื่นด้วยก็ได้ เพราะจิตที่มีสมาธิเป็นจิตที่มีคุณสมบัติควรแก่การงานพร้อมทั้ง ๔ อิริยาบถ ในหลักวิชาใช้อารมณ์ปรมาัตถ์ที่เรียกว่าวิปัสสนากัมมัฏฐาน ๖ อย่าง ได้แก่

๑. ขั้น ๕ คือ

(๑) รูปขั้น	(๒) เวทนาขั้น	(๓) สัญญาขั้น
(๔) สังขารขั้น	(๕) วิญญาณขั้น	

๒. อายุคนะ ๑๒ แยกเป็น ๒ ได้แก่

อายุคนะภายใน ๖ คือ

^{๕๔}พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, อ่างแก้ว, หน้า ๑๖๔.

^{๕๕}พันตรี ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรมมคธ - ไทย, อ่างแก้ว, หน้า ๔๒๔.

^{๕๖}แปลก สนธิรักษ์, พจนานุกรมบาลี - ไทย, อ่างแก้ว, หน้า ๑๘๖.

^{๕๗}ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม, อ่างแก้ว, หน้า ๕๒๗.

^{๕๘}สุชีพ ปุญญานุภาพ, พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา, อ่างแก้ว, หน้า ๒๐๑.

^{๕๙}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, อ่างแก้ว, หน้า ๓๐๖.

(๑) จักขุ - ตา (๒) โสตะ - หู (๓) ฆานะ - จมูก

(๔) ชิวหา - ลิ้น (๕) กาย - กาย (๖) มโน - ใจ

อายตนะภายนอก ๖ คือ

(๑) รูปะ - รูป (๒) สัททะ - เสียง (๓) คันธะ - กลิ่น

(๔) รสชะ - รส (๕) โภฏฐัพพะ - สิ่งที่ถูกต้องกาย (รวมถึงความร้อน

ความเย็น หรืออุณหภูมิ) (๖) ธรรม หรือธรรมารมณ์ - อารมณ์ที่เกิดกับใจ สภาพที่
ใจนึกคิด (รวมถึง ราคะ โทสะ โมหะ)

๓. ธาตุ ๑๘ คือ

(๑) จักขุธาตุ - ธาตุคือจักขุปสาท

(๒) รูปธาตุ - ธาตุคือรูปารมณ์

(๓) จักขุวิญญาณธาตุ - ธาตุคือจักขุวิญญาณ

(๔) โสคธาตุ - ธาตุคือโสคปสาท

(๕) สัทธาธาตุ - ธาตุคือสัททารมณ์

(๖) โสตวิญญาณธาตุ - ธาตุคือโสตวิญญาณ

(๗) ฆานธาตุ - ธาตุคือฆานปสาท

(๘) คันธธาตุ - ธาตุคือคันธารมณ์

(๙) ฆานวิญญาณธาตุ - ธาตุคือฆานวิญญาณ

(๑๐) ชิวหาธาตุ - ธาตุคือชิวหาปสาท

(๑๑) รสธาตุ - ธาตุคือรสารมณ์

(๑๒) ชิวหาวิญญาณธาตุ - ธาตุคือชิวหาวิญญาณ

(๑๓) กายธาตุ - ธาตุคือกายปสาท

(๑๔) โภฏฐัพพธาตุ - ธาตุคือโภฏฐัพพารมณ์

(๑๕) กายวิญญาณธาตุ - ธาตุคือกายวิญญาณ

(๑๖) มโนธาตุ - ธาตุคือมโน

(๑๗) ธรรมธาตุ - ธาตุคือธรรมารมณ์

(๑๘) มโนวิญญาณธาตุ - ธาตุคือมโนวิญญาณ

๔. อินทรีย์ ๒๒ คือ

(๑) จักขุนทรีย์ - อินทรีย์จักขุปสาท

(๒) โสคินทรีย์ - อินทรีย์คือโสคปสาท

(๓) มนินทรีย์ - อินทรีย์ฆานปสาท

- (๔) ชิวหินทรีย์ – อินทรีย์คือชีวหาปสาท
 (๕) กายินทรีย์ – อินทรีย์คือกายปสาท
 (๖) มนินทรีย์ – อินทรีย์คือใจ
 (๗) อิตถินทรีย์ – อินทรีย์คืออิตถิภาวะ
 (๘) ปุริสินทรีย์ – อินทรีย์คือปุริสภาวะ
 (๙) ชีวิตินทรีย์ – อินทรีย์คือชีวิต
 (๑๐) สุขินทรีย์ – อินทรีย์คือสุขเวทนา
 (๑๑) ทุกขินทรีย์ – อินทรีย์คือทุกขเวทนา
 (๑๒) โสมนัสสอินทรีย์ – อินทรีย์คือ โสมนัสสเวทนา
 (๑๓) โทมนัสสอินทรีย์ – อินทรีย์คือโทมนัสสเวทนา
 (๑๔) อุเปกขินทรีย์ – อินทรีย์คืออุเมกขเวทนา
 (๑๕) สัทธินทรีย์ – อินทรีย์คือศรัทธา
 (๑๖) วิริยอินทรีย์ – อินทรีย์คือวิริยะ
 (๑๗) สตินทรีย์ – อินทรีย์คือสติ
 (๑๘) สมารินทรีย์ – อินทรีย์คือสมาธิ
 (๑๙) ปัญญินทรีย์ – อินทรีย์คือปัญญา
 (๒๐) อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ – อินทรีย์ของผู้ปฏิบัติมุ่งที่จะรู้สังขารมที่ยังไม่รู้
 (ได้แก่ ไสตาปัตติมรรคญาณ)
 (๒๑) อัญญินทรีย์ – อินทรีย์คืออัญญา หรือปัญญารู้ทั่วถึง (ได้แก่ ไสตาปัตติผลญาณ –
 อรหัตตมัคคญาณ)
 (๒๒) อัญญาตาวินทรีย์ – อินทรีย์ของท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว คือปัญญาของพระอรหันต์
 (ได้แก่ อรหัตผลญาณ)
 ๕. อริยสัจ ๔ คือ
 (๑) ทุกข์ – ความทุกข์ คือ สภาวะบีบคั้น โดยย่อ อุปาทานจันท์ ๕ เป็นทุกข์
 (๒) สมุทัย – สาเหตุให้ทุกข์เกิด ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา
 (๓) นิโรธ – ความดับทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ เหล่านั้น คลายไป สลายไป ดับไปไม่เหลือ
 (๔) มรรค – ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือทางดำเนิน
 ชีวิตของพระอริยะ
 ๖. ปฏิจสงมุปบาท ๑๒ คือ
 (๑) อวิชา (๒) สังขาร (๓) วิญญาณ (๔) นามรูป

- (๕) สหายคนละ (๖) ผัสสะ (๗) เวทนา (๘) คัมภีระ
 (๙) อุปาทาน (๑๐) ภพ (๑๑) ชาติ (๑๒) ชรา และ มรณะ ^{๖๐}

อารมณ์ ๖ กลุ่มเหล่านี้ใช้เป็นหลักในการพิจารณา เป็นกลุ่มธรรมที่มีอยู่ในสังขาร หรือ รูปนาม คือ มนุษย์ที่มีชีวิตคนหนึ่งจะรู้หรือไม่ก็ตาม แต่ถ้ารู้และเข้าใจแจ้งชัดด้วยจะยิ่งดี เพราะจะทำให้แรงกดดันจากภาวะของมันลดลง หรือผ่อนคลายลง ธรรมแต่ละกลุ่มจะมีความสัมพันธ์ในกลุ่มของตนเอง เสมือนเป็นอำนาจธรรมชาติ ทำหน้าที่ยึดให้อยู่ในโครงสร้างเดียวกัน เป็นวัฏฏะ คือ วนอยู่ในกลุ่ม

นอกจากพิจารณาอารมณ์ ๖ กลุ่มหลักนี้แล้ว อาจพิจารณาภาวะอื่นใดก็ได้ ที่เมื่อพิจารณาแล้ว จะเกิดภาวะจิตอย่างหนึ่ง มีลักษณะเหมือนแตกออก ชั่วถัดนิ้วมือเดียว และภาวะนี้จะปรากฏเพียงหนึ่งครั้งเท่านั้น เมื่อแรกแตกปรากฏอาจทำให้ตกใจได้ มีภาวะสว่าง คือ จิตสว่าง เป็นรุ่งอรุณของวิปัสสนาญาณ เป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญ และมีธรรมอื่น ๆ เกิดร่วม เป็นสหชาตธรรม ที่เรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส คืออุปกิเลสของวิปัสสนา เป็นภาวะอาการที่เกิดขึ้นภายในมี ๑๐ อย่าง คือ

๑. โอภาส แสงสว่าง คือจิตสว่าง จิตมีอาการตื่นตัวอย่างมาก
๒. ปีติ ความอิ่มใจ คือจิตใจเอิบอิ่ม
๓. ญาณ ความรู้ คือรู้สึกเฉลียวฉลาด มีเหตุผล (ทางธรรม)
๔. ปัสสัทธิ ความสงบเย็น คือจิตใจสงบเย็น
๕. สุข ความสุขสบาย คือกายสบาย
๖. อธิโมกษ์ ความศรัทธาที่แรงกล้า
๗. ปัดคาหะ ความเพียรต่อเนื่อง สม่ำเสมอ
๘. อุပ္ปีฐาน ความตั้งมั่น แน่วแน่ คือจิตมีภาวะมั่นคง
๙. อุเบกขา ความวางเฉย คือรู้สึกเฉย ๆ ต่อสิ่งรอบข้าง
๑๐. นิกันติ ความพอใจ (ต่อภาวะที่ปรากฏเหล่านี้) ^{๖๑}

^{๖๐}พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ), แบบสวดมนต์ไหว้พระ, อ่างแก้ว, หน้า ๑๑๖.

^{๖๑}พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, อ่างแก้ว, หน้า ๒๗๗.

สภาวะเหล่านี้เป็นอุปกิเลสที่ละเอียด ทำให้เข้าใจผิดพลาดได้ เมื่อสังเกตอาการต่อไป จะรู้ว่าสภาวะเหล่านี้กำลังอ่อนลงได้ ไม่เที่ยง ถ้ายึดถือจะเป็นกิเลส ถ้าไม่ยึดถือไม่เป็นกิเลส เป็นเพียงสภาวะอย่างหนึ่ง เพียงแต่รู้ แล้วปล่อยวาง ในระยะเวลาที่สภาวะเหล่านี้มีกำลังมาก กามราคะ ปฏิฆะ ไม่ปรากฏ แต่เมื่อกำลังอ่อนลง กามราคะ ปฏิฆะ จะปรากฏ เมื่อยังหาวิธีแก้ กามราคะ ปฏิฆะไม่พบ ทั้งกามราคะและปฏิฆะ จะยังปรากฏเป็นปัญหาอยู่ แต่เมื่อพากเพียร ปฏิบัติต่อไปอย่างต่อเนื่อง จะพบวิธีแก้ที่เหมาะสมด้วยตนเอง คือ วิธีทำให้หาย หนึ่งใน หลาย ๆ วิธี ก็คือ “ กำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง ” และอารมณ์ที่กำหนดรู้ แล้วปล่อยวางมากที่สุด ก็คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ สภาพที่จิตนึกคิด และราคะ โทสะ และโมหะ

เมื่อค้นพบวิธีแก้แล้ว ถึงแม้จะปรากฏอีกก็ไม่เป็นปัญหา ใช้วิธีที่ค้นพบแล้วนั่นเองแก้ เมื่อแก้ได้แล้ว มันก็หายไป เมื่อหายไปแล้ว ก็จะเกิดภาวะว่าง คือ ว่างจากภาวะที่เป็นปัญหา และจะใช้แก้ได้ตลอดไป

ในภาคปฏิบัติ วิปัสสนากัมมัฏฐาน จะต้องเจริญบนฐานของจิตที่มีสมาธิ คือ เจริญ สมถกัมมัฏฐานไปก่อน จนบรรลุมาน อย่างน้อยสมาธิใดสมาธิหนึ่งในรูปสมาธิ ๔ เป็นเบื้องต้น เพื่อเป็นหลักประกันว่า จิตมีฐานที่มั่นคงเพียงพอ เพราะวิปัสสนากัมมัฏฐานจะเจริญโดยปราศจาก สมาธิไม่ได้ คือ อาศัยสมาธิจากสมถะเป็นฐานเจริญวิปัสสนา แต่ก็สามารถเจริญวิปัสสนา โดยไม่ต้องเจริญสมถะมาก่อนก็ได้ วิธีนี้จิตจะมีสมาธิในชั้นขณิกสมาธิ คือ สมาธิชั่วขณะ หรือสมาธิตามธรรมชาติ ที่เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับเจริญวิปัสสนานั้นเอง แต่เมื่อจิตอยู่ในมรรคผล จิตจะมีสมาธิอย่างน้อยปฐมสมาธิ (รูปสมาธิ ๑) แต่ต้องระวัง เพราะอาจพบปัญหา คือ ปวดหัวได้ เพื่อหลีกเลี่ยงปัญหานี้ ควรเจริญสมถะไปก่อน แต่มิได้หมายความว่า เมื่อเจริญสมถะไปก่อนแล้ว จะเป็นประกันได้ว่า จะไม่พบปัญหาปวดหัว เมื่อพบอาการปวดหัว วิธีแก้ คือ พักการเจริญ วิปัสสนา แล้วไปทำอย่างอื่นแทน หรือจะเจริญสมถะเพื่อกำหนดรู้ และอาจภาวนากำกับว่า ปวดหนอ ๆ^๒ ตามไปเรื่อย ๆ ก็ได้

จุดมุ่งหมายของวิปัสสนากัมมัฏฐาน คือ ญาณ บุคคลที่มุ่งแต่เจริญวิปัสสนาเป็นหลัก เรียกว่า วิปัสสนายานิกะ หรือ สุทธิวิปัสสนายานิกะ^๓ คือ ผู้ถือวิปัสสนาเป็นทางดำเนิน และสามารถกล่าวได้ว่า สมถะเป็นฐานให้แก่วิปัสสนา หรือว่า ฌานเป็นฐานให้แก่ญาณ คือความรู้

^๒ พระอรรถกถาจารย์ ชัมมาจริยะ, แนวทางปฏิบัติวิปัสสนา, (กรุงเทพมหานคร : เลิศลักษณ์การพิมพ์, ๒๕๓๗), หน้า ๑๗.

^๓ ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนานิพนธ์, ย่างแล้ว, หน้า ๕๑.

ภาวะจิตที่มีญาณ เย็น สงบ สุข โปร่ง สะอาด สดชื่น เบิกบาน

ในภาคปฏิบัติ จะแยกการปฏิบัติออกจากกัน หรือจะแยกเวลา หรือ จะปฏิบัติไปใน บัลลังก์เดียวกัน เพียงแต่แยกช่วงออกจากกันก็ได้ โดยการปฏิบัติจะเป็นอย่างนั้น เพราะไม่สามารถ จะปฏิบัติไปพร้อม ๆ ในเวลาเดียวกันได้ สามารถปฏิบัติได้ ๔ วิธี คือ

๑. บำเพ็ญวิปัสสนามีสมณานำหน้า กล่าวคือ บำเพ็ญทางสมณะไปก่อน เมื่อรู้ว่าจิตเป็นสมาธิ อาจบรรลุนานใดนานหนึ่งในรูปฌาน แต่ไม่ถึงฌานที่ ๔ แล้วพักทางสมณะไว้ เปลี่ยนเป็นบำเพ็ญ ทางวิปัสสนา ในบัลลังก์เดียวกัน ในอิริยาบถนั่งคู้บัลลังก์ จັดสมาธิ

๒. บำเพ็ญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า กล่าวคือ บำเพ็ญทางวิปัสสนาไปก่อน เมื่อรู้ว่าจิตพุ่ง แล้วพักทางวิปัสสนาไว้ เปลี่ยนเป็นบำเพ็ญทางสมณะ ในบัลลังก์เดียวกัน ในอิริยาบถนั่งคู้บัลลังก์ จັดสมาธิ จิตจะเป็นสมาธิได้ตามปกติ

๓. บำเพ็ญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป กล่าวคือ บำเพ็ญทางสมณะบัลลังก์หนึ่ง บำเพ็ญทาง วิปัสสนาบัลลังก์หนึ่ง โดยทางวิปัสสนา จะบำเพ็ญด้วยอิริยาบถใดก็ได้ใน ๔ อิริยาบถ สลับกันไป ฝ่ายละบัลลังก์

๔. บำเพ็ญวิปัสสนาอย่างเดียว กล่าวคือ ในกรณีนี้ หมายถึง บำเพ็ญทางสมณะ จนบรรลุนาน ทั้งรูปฌาน และอรุฌาน หรือนิโรธสมาบัติมาแล้ว แม้จะไม่ได้เข้าอยู่ในฌานสมาบัติ แต่คุณสมบัติของสมาธิจะยังปรากฏอยู่ใช้คุณสมบัตินี้เป็นฐาน บำเพ็ญทางวิปัสสนา จะบำเพ็ญด้วย อิริยาบถใดก็ได้ หรือแม้แต่อารมณ์ใดก็ได้ ที่เมื่อบำเพ็ญแล้ว จิตจะมีอาการเหมือนแตกออก มีภาวะสว่าง คือ จิตสว่าง เป็นรุ่งอรุณของวิปัสสนาญาณ ที่เรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส ๑๐^{๖๔} อย่างนั่นเอง อันจะนำไปสู่การค้นพบ วิธีแก้ปัญหาด้วยตนเองอย่างเหมาะสม และมรรค ๔ เกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา^{๖๕} นี้

๓.๒ ความสัมพันธ์เชื่อมโยงของสันติ

๓.๒.๑ ความสัมพันธ์เชื่อมโยงของสันติในหลักวิชา มีจำนวนแบบดังนี้ คือ

หนึ่ง เพราะอวิชชานั้นแหละดับโดยไม่เหลือ ด้วยมรรคคือวิราคะ สังขารจึงดับ

เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ

เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ

เพราะนามรูปดับ สฬายตนจึงดับ

^{๖๔} จุ.ปฏิบัติ. ๓๑ / ๕๔๒ / ๓๒๓.

^{๖๕} จุ.ปฏิบัติ. ๓๑ / ๑๓๔ / ๖๔.

ความสัมพันธ์เชื่อมโยงของสันติในนิโรธสมาบัติ จะเป็นไปดังที่กล่าวมานี้ ซึ่งสันติใน
 ปฏิจตมูปบาท (ธรรมที่สืบต่อเนื่องกันเป็นกระบวน) ฝ่ายปฏิโลม (ทวนกลับ คือ คับ) จะต้อง
 ปฏิบัติให้สุดทาง จะได้ไม่สงสัย และกระบวนธรรมนี้เป็นไปในภพนี้ จะทำให้เข้าสันติ ทั้ง ๒ สาย
 คือ ทั้งสายเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ และต้องไม่ยึดติดในสันติทั้ง ๒ นี้ด้วย คือ “กำหนดรู้
 แล้วปล่อยวาง” เพราะเป็นอารมณ์อย่างหนึ่ง เพื่อที่จะไปทำหน้าที่ที่เป็นประโยชน์ คือ
 ปล่อยวางอารมณ์ แต่ไม่ปล่อยวางหน้าที่

๓.๓ ความสมดุลของสันติ

ความสมดุลของสันติ หมายถึง ความถึงพร้อมทั้งการศึกษา และการปฏิบัติควบคู่กัน
 ไปตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ๒ ทาง คือ

๓.๓.๑ คำสั่งสอนทางปริยัติ

๓.๓.๒ คำสั่งสอนทางปฏิบัติ^{๖๗}

- คำสั่งสอนทางปริยัติ ได้แก่ พุทธพจน์ที่ประกอบด้วยองค์ ๕ หรือ
 นวังกัตตฤคศาสตร์ คือ

๑. สุตตะ ได้แก่ พระสุตตรทั้งหลาย รวมทั้งพระวินัยปิฎก และนิตยเทศ

๒. เถยยะ ได้แก่ คำสอนที่เป็นร้อยแก้ว และร้อยกรองผสมกัน คือ พระสุตตรที่มีคาถาทั้งหมด

๓. เวชยการณณ์ ได้แก่ คำสอนที่เป็นร้อยแก้วล้วน คือ พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด และ
 พระสุตตรที่ไม่มีคาถา เป็นต้น

๔. คาถา ได้แก่ คำสอนร้อยแก้วล้วน เช่น ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา เป็นต้น

๕. อุทาน ได้แก่ พระคาถาอุทาน ๘๒ สุต

๖. อิติวุตตกะ ได้แก่ พระสุตตรที่เรียกว่า อิติวุตตกะ ๑๑๐ สุต

๗. ชาดก ได้แก่ ชาดก ๕๕๐ เรื่อง

๘. อัมภุตธรรม ได้แก่ เรื่องอัศจรรย์ คือ พระสุตตรที่กล่าวถึงความอัศจรรย์ต่าง ๆ

๙. เวทลละ ได้แก่ พระสุตตรแบบสอบถาม

คำสั่งสอนทางปริยัติทั้ง ๕ อย่างนี้ จะต้องศึกษา คือ เรียนให้เข้าใจ จำได้ จะนำไปสู่
 ความรู้เชิงพยัญชนะและอรรถะ เป็นความรู้ประเภทสุตมยปัญญา คือ ความรู้ที่เกิดจากการศึกษา
 จากคัมภีร์ จากการฟังจากผู้อื่น และสืบค้น วิเคราะห์ สอบถาม จนรู้แจ้งชัด ทั้งสามารถย่อ ขยาย

^{๖๗} จ.ม.พ. ๒๕ / ๒๓๒ / ๑๕๓.

และถ่ายทอดให้แก่ผู้อื่นได้ เป็นความรู้ประเภทจินตามยปัญญา คือ ความรู้ที่เกิดจากการรวบรวม วิเคราะห์หาเหตุผล ก็จัดอยู่ในคำสั่งสอนทางปริยัติ แม้ความรู้ทางศีล สามารถปัญญา ก็จัดอยู่ในคำสั่งสอนทางปริยัตินี้ด้วย เป็นหน่วยความรู้ย่อยในหน่วยความรู้รวมเหล่านี้

- คำสั่งสอนทางปฏิบัติ ได้แก่ ธรรมสามัคคี หรือ โพธิปักขิยธรรม คือ ธรรม

เป็นไปในส่วนของการตรัสรู้ ๓๗ ประการ คือ

๑. สติปัญญา ๔ ได้แก่

- (๑) กายานุปัสสนาสติปัญญา คือ พิจารณากายในกาย
- (๒) เวทนानุปัสสนาสติปัญญา คือ พิจารณาเวทนาในเวทนาทั้งหลาย
- (๓) จิตตานุปัสสนาสติปัญญา คือ พิจารณาจิตในจิต
- (๔) ธัมมานุปัสสนาสติปัญญา คือ พิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลาย

๒. สัมมปธาน ๔ ได้แก่

- (๑) สังวรปธาน คือ เพียรระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นในสันดาน
- (๒) ปหานปธาน คือ เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว
- (๓) ภาวนापธาน คือ เพียรให้กุศลเกิดขึ้นในสันดาน
- (๔) อนุรักขนาปธาน คือ เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อม

๓. อิทธิบาท ๔ ได้แก่

- (๑) มั่นทะ คือ พอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น
- (๒) วิริยะ คือ เพียรประกอบสิ่งนั้น
- (๓) จิตตะ คือ เอาใจฝักใฝ่ในสิ่งนั้น ไม่วางธุระ
- (๔) วิมังสา คือ หมั่นตรองพิจารณาเหตุผลในสิ่งนั้น

๔. อินทรีย์ ๕ ได้แก่

- (๑) สัทธาอินทรีย์ - อินทรีย์คือความศรัทธา
- (๒) วิริยอินทรีย์ - อินทรีย์คือวิริยะ
- (๓) สตินอินทรีย์ - อินทรีย์คือสติ
- (๔) สมာธิอินทรีย์ - อินทรีย์คือสมาธิ
- (๕) ปัญญาอินทรีย์ - อินทรีย์คือปัญญา

๕. พละ ๕ ได้แก่

- (๑) สัทธาพละ - พละคือความเชื่อ
- (๒) วิริยพละ - พละคือความเพียร
- (๓) สติพละ - พละคือความระลึกได้

(๔) สมาริพละ – พละคือความตั้งใจมั่น

(๕) ปัญญาพละ – พละคือความรู้ชัด

๖. โภชณงค์ ๗ ได้แก่

(๑) สติสัมโภชณงค์ คือ ความระลึกได้

(๒) รัมมวิจยสัมโภชณงค์ คือ ความสอดคล้องธรรม

(๓) วิริยสัมโภชณงค์ คือ ความเพียร

(๔) ปิติสัมโภชณงค์ คือ ความอิมใจ

(๕) ปัสสัทริสัมโภชณงค์ คือ ความสงบใจและอารมณ์

(๖) สมาริสัมโภชณงค์ คือ ความตั้งใจมั่น

(๗) อุปกขาสัมโภชณงค์ คือ ความวางเฉย

๗. มรรคมืองค์ ๘ ได้แก่

(๑) สัมมาทฐิ คือ ความเห็นชอบ

(๒) สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบ

(๓) สัมมาวาจา คือ เจรจาชอบ

(๔) สัมมากัมมันตะ คือ ทำการงานชอบ

(๕) สัมมาอาชีวะ คือ เลี้ยงชีพชอบ

(๖) สัมมาวายามะ คือ เพียรชอบ

(๗) สัมมาสติ คือ ระลึกชอบ

(๘) สัมมาสมาริ^{๖๔} คือ ตั้งใจไว้ชอบ

ความสามารถปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรม ที่ได้ศึกษามาแล้ว จะนำไปสู่ความรู้เชิงสภาวะ หรือ ปฏิเวธ คือ ผลจากการปฏิบัติ เป็นความรู้ประเภทภาวนามยปัญญา คือ ความรู้ที่เกิดจากการปฏิบัติจริง แม้ความสามารถปฏิบัติศีล สมาริ ปัญญา ก็จัดอยู่ในคำสั่งสอนทางปฏิบัตินี้ด้วย เป็นการปฏิบัติหน่วยย่อยในการปฏิบัติหน่วยรวมเหล่านี้

ความรู้ทางพระพุทธศาสนา จะเกิดประโยชน์สูงสุดได้ ก็ต่อเมื่อศึกษาและปฏิบัติ ๑ ควบคู่กันไปอย่างสม่ำเสมอ ถ้าเพียงแต่ศึกษาอย่างเดียว โดยไม่ได้ปฏิบัติตาม จะเกิดประโยชน์ไม่สมบูรณ์ ต่อเมื่อศึกษาด้วย และปฏิบัติตามด้วย จะเกิดประโยชน์สมบูรณ์แท้

^{๖๔}พ.มหา. ๒๕ / ๒๑๑ / ๑๔๐.

๓.๔ หลักประกันทางสันติ

เมื่อศึกษาและปฏิบัติ ๆ ควบคู่กันไปอย่างสม่ำเสมออยู่อย่างนี้ จะทำให้เกิดความสามารถในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง คือ มีความสามารถดำเนินชีวิตตามมรรคมีองค์ ๘ ได้ คือ

๑. สัมมาทิฐิ คือ ความเห็นชอบ ได้แก่ เห็นชอบในอริยสัจ ๔

๒. สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบ ได้แก่

๒.๑ ดำริในการออกจากกาม

๒.๒ ดำริในความไม่พยาบาท

๒.๓ ดำริในความไม่เบียดเบียน

๓. สัมมาวาจา คือ เจรจาชอบ ได้แก่ เว้นจากวจีทุจริต ๔

๔. สัมมากัมมันตะ คือ การทำชอบ ได้แก่ เว้นจากกายทุจริต ๓

๕. สัมมาอาชีวะ คือ เลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ เว้นจากการเลี้ยงชีพในทางที่ผิด

๖. สัมมาวายามะ คือ เพียรชอบ ได้แก่ เพียรในปธาน ๔

๗. สัมมาสติ คือ ระลึกรู้ชอบ ได้แก่ ระลึกในสติปัฏฐาน ๔

๘. สัมมาสมาธิ^{๖๕} คือ ตั้งจิตมั่นชอบ ได้แก่ ตั้งจิตมั่นในฌาน ๔

ในมรรคมีองค์ ๘ นี้ สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ จัดเป็นปัญญา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ จัดเป็นศีล สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ จัดเป็นสมาธิ ดังนั้น มรรคมีองค์ ๘ ก็คือ ธรรมที่รวมของศีล สมาธิ ปัญญา

เป็นที่สังเกตว่า สัมมาสติ ได้แก่ สติในสติปัฏฐาน ๔ นั้น เป็นลักษณะของวิปัสสนากัมมัฏฐาน และสัมมาสมาธิ ได้แก่ สมาธิในฌาน ๔ เป็นลักษณะของสมถกัมมัฏฐาน

สมถกัมมัฏฐาน เปรียบเหมือนหีนลับมีดด้านหยาบ วิปัสสนากัมมัฏฐาน เปรียบเหมือนหีนลับมีดด้านละเอียด บุรุษที่ต้องการลับมีด ควรจะลับจากหีนลับด้านหยาบก่อน เนื่องจากกัดเนื้อเหล็กมีดได้ดีกว่า เมื่อเป็นที่พอใจแล้ว จึงจะลับจากหีนลับด้านละเอียดอีกครั้ง เพื่อลบเนื้อเหล็กมีดที่ยังขรุขระอยู่ให้ราบเรียบ ต่อจากนั้นก็นำไปตัดไม้ ตัดฟืน ได้สำเร็จประโยชน์ ฉะนั้น บุรุษที่ต้องการอบรมจิต ควรจะอบรมด้วยสมถะก่อน เพื่อให้จิตนิ่ง เมื่อเป็นที่สมควรแล้ว จึงอบรมด้วยวิปัสสนาอีกครั้ง เพื่อให้จิตไวและคม ต่อจากนั้นก็นำไปตัดกิเลส คือ ราคะ โทสะ

^{๖๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, นวโกวาท ฉบับประชาชน, อ้างแล้ว, หน้า ๕๕.

โมหะ ได้สำเร็จประโยชน์ ฉะนั้น “เจริญสมณะ เพื่ออบรมจิต จิตที่สมณะอบรมแล้ว
 ละคราคะได้ เจริญวิปัสสนา เพื่ออบรมปัญญา ปัญญาที่วิปัสสนาอบรมแล้ว ละอวิชชาได้”^{๑๐}
 เมื่อเจริญเต็มที่แล้วก็อาจพบ “นิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้”^{๑๑} ก็สามารถเป็นไปได้ คือ สติ สมาธิ
 และปัญญา เมื่อศึกษาและปฏิบัติดีแล้วแสนงาม

ถ้าบุคคลตั้งใจมั่น ปฏิบัติกัมมัญฐานทั้ง ๒ อย่างได้เป็นอย่างดีแล้ว จะเป็นหลักประกัน
 ได้ว่าชีวิตต้นคืออย่างแน่นอน มรรคข้ออื่น ๆ จะเกิดขึ้นด้วยอำนาจมรรค คือ สัมมาสติ และ
 สัมมาสมาธินี้เป็นสันติบริสุทธิ ยิ่งใช้มาก ยิ่งเกิดประโยชน์มาก ไม่มีสันติในที่อื่น จะบริสุทธิ
 เหมือนสันติในที่นี้ ดังนั้น จึงควรศึกษาแต่สันติในที่นี้เท่านั้น

๓.๕ ข้อเปรียบเทียบสันติทางจิตกับทางปัญญาบางประการ

สันติทางจิต	สันติทางปัญญา
๑. เป็นสันติทางสมณะ	๑. เป็นสันติทางวิปัสสนา
๒. เป็นสันติในอิริยาบถนั่งคู่บัลลังก์ ขัดสมาธิเท่านั้น	๒. เป็นสันติในอิริยาบถทั้ง ๔
๓. เป็นสันติเฉพาะที่	๓. เป็นสันติทุกที่
๔. เป็นสันติอยู่เหนือกาลเวลา	๔. เป็นสันติอยู่ภายใต้กาลเวลา
๕. เป็นสันติทั้งรูปนามหรือสังขาร และกิเลส	๕. เป็นสันติเฉพาะกิเลสเท่านั้น
๖. เป็นสันติชั่วคราว	๖. เป็นสันติถาวร
๗. เป็นสันติที่ไม่ต้องบริหารรูปนามหรือ ใจสังขาร (หิวข้าว กระหายน้ำ ปวดขับถ่าย ร้อนหนาว ง่วงนอน เจ็บป่วย)	๗. เป็นสันติที่ต้องบริหารรูปนามหรือสังขาร
๘. เป็นสันติที่ ความแก่ ความตาย เข้าไปทำลายไม่ได้ ไม่เศร้าโศก ไม่เสียใจ ไม่อึดอัดใจ	๘. เป็นสันติที่ ความแก่ ความตาย เข้าไป ทำลายได้ รู้สึกเศร้าโศก เสียใจ อึดอัด แต่ตัดทิ้ง
	๙. เป็นสันติที่รับรู้โลกภายนอก
	๑๐. เป็นสันติอยู่เหนือกิเลส กรรม วิบาก แต่กิจริายังปรากฏอยู่

^{๑๐} อ.เอก. ๒๐ / ๒๗๕ / ๖๕.

^{๑๑} พุทธทาส ภิกขุ, นิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้, (กรุงเทพมหานคร : รุ่งแสงการพิมพ์,
 ๓๕๓๑), หน้า ๑.

๘. เป็นสันติที่ไม่รับรู้โลกภายนอก

๑๐. เป็นสันติอยู่เหนือกิเลส กรรม วิบาก
และกิริยา

บทที่ ๔

ศึกษาวิเคราะห์คุณค่าแห่งสันติ

เมื่อผ่านการศึกษา และปฏิบัติตามหลักวิชามาเป็นอย่างดีแล้ว ย่อมจะอำนวยประโยชน์ แก่ชีวิตจริง ตามสมควรแก่ธรรมที่ได้ศึกษาและปฏิบัติมาแล้วนั้น ซึ่งได้ประจักษ์แก่ผู้ศึกษาและ ปฏิบัติด้วยตนเอง เป็นข้อยืนยันว่า สันติภาพมีได้จริง และวิธีสร้างสันติภาพมีจริง ซึ่งจะส่งผล ดีแก่ชีวิต ทั้งส่วนบุคคลและส่วนรวม อันเป็นคุณค่าที่ได้รับจากการศึกษา และปฏิบัติทางสันติ ตามแนวทางพระพุทธศาสนา สามารถอำนวยประโยชน์แก่ชีวิตทุกเพศ ทุกวัย ทุกชาติ ทุกภาษา อย่างเสมอภาค เพราะปัญหาการขาดสันติภาพ เป็นปัญหาสากล ดังนั้น วิธีสร้าง จึงต้องเป็น วิธีที่สากลด้วย เมื่อปัญหาเป็นปัญหาเดียวกัน ใช้วิธีแก้วิธีเดียวกัน ผลที่ปรากฏออกมาจะ เหมือนกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิถีทางกัมมัฏฐานทั้ง ๒ อย่าง ถือเป็นหัวใจหลักสำคัญของวิธีที่ ใช้แก้ได้อย่างผลยิ่ง อันจะนำไปสู่สันติทางจิตวิญญาณ

การศึกษาคุณค่าของสันติ ตามแนวทางพระพุทธศาสนาในที่นี้ จะวิเคราะห์ผ่านธรรม และบุคคล คือ สภาพจิตที่บุคคลละกรรมได้ภายใต้กรอบดังต่อไปนี้

๔.๑ ธรรมอันบุคคลพึงละ

๔.๑.๑ ตั้งโยชน์ คือ กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ไว้ ๑๐ อย่าง ข้ามยาก ประกอบด้วย

ก) โอรัมภาคิยตั้งโยชน์ คือ ตั้งโยชน์เบื้องต่ำ เป็นประเภทหยาบ ๕ อย่าง คือ

(๑) สักกายทิฐิ คือ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน เป็นเหตุให้ถือตัว ถือตน เช่น เห็นสังขาร หรือรูปนามว่าตน เป็นต้น สักกายะ แปลว่า รูปนาม ทิฐิ แปลว่า ความเห็นผิด สักกายทิฐิ ก็คือ ความเห็นผิดในรูปนาม คือเห็นว่า เป็นเรา เป็นเขาฯ หรือเป็นอัตตา เป็นต้น แท้จริงเป็นเพียงรูปและนามเท่านั้น ที่อาศัยกันและกัน ปรากฏ ดำรงอยู่ สลายไป

(๒) วิจิกิจฉา คือ ความลังเล สงสัย เป็นเหตุไม่แน่ใจในการดำเนินชีวิต เป็นอาการลังเลใจ ตัดสินใจไม่ได้ ทำให้เสียประโยชน์ที่ควรจะได้

(๓) สัมพัทตปรามาต คือ ความถือมั่นศีลพรต เป็นความถือปฏิบัติสืบ ๆ กันมาเชื่อว่าขลัง ศักดิ์สิทธิ์ หรือจะทำให้ตนสะอาดบริสุทธิ์ได้

(๔) กามฉันทะ (กามราคะ) คือ ความติดใจในกามคุณ ความหลงใหล ในกาม ความเสน่หาในกาม ความปรารถนาในกาม ความคำนึงถึงกาม ความกำหนดในกาม

เป็นประเภทกิเลสตาม

(๕) พยาบาท (ปฏิฆะ) คือ ความกระทบกระทั่งในใจ ความหงุดหงิดในใจ ปรากฏขึ้นด้วยอาจโทสะ

ข) อุทรมภาคิยสังโยชน์ คือ สังโยชน์เบื้องสูง เป็นประเภทละเอียด ๕ อย่าง คือ

(๑) รูปราคะ คือ ความคิดใจในรูปธรรมอันประณีต ความคิดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน คือ ความคิดใจในสภาวะของรูปฌาน โดยเฉพาะสภาวะของรูปฌานที่ ๔ ที่มีแต่กองลมภายใน ทำให้รู้สึกเป็นสุข สบาย โลง หรือแม้แต่คิดใจในวัตถุ หรือในบุคคล

(๒) อรูปราคะ คือ ความคิดใจในอรูปธรรมอันประณีตยิ่ง ความคิดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน คือ ความคิดใจในสภาวะของอรูปฌาน โดยเฉพาะสภาวะของอรูปฌานที่ ๔ ที่มีแต่สัญญาและเวทนา ทำให้รู้สึกเป็นสุข สบาย โลง มากยิ่งขึ้น หรือแม้แต่คิดในสุขเวทนา

(๓) มานะ คือ ความถือว่าตัวเป็นนั่นเป็นนี่ ความสำคัญตน ความถือว่าตนเป็นอย่างนั้น ถือเรา ถือเขา เป็นเหตุให้ถือพวก

(๔) อุทัจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน ความคิดฟุ้งซ่าน ความคิดพ่วน หยุคคิดไม่ได้ คิดเรื่อยไปไม่หยุด เปลี่ยนความคิดไปเรื่อย ๆ เกินกว่าเหตุ

(๕) อวิชชา คือ ความไม่รู้จริง ความไม่รู้ ไม่รู้จริงในรูปนามหรือสังขารในอริยสัจ ๔ ในปฏิจสงมุปบาท เป็นต้น เป็นลักษณะโมหะ คือหลง ไม่รู้จริง

๔.๑.๒ อนุสัย คือ กิเลสที่แฝงตัวนอนเนื่องอยู่ในสันดาน ๗^๒ อย่าง สัตถออกยกาด คือ

(๑) กามราคะ คือ ความกำหนัดในกาม ความแส่หาในกาม ความหลงไหลในกาม ความอยากในกาม ความถื่อนั่นกาม ปรากฏขึ้นด้วยอำนาจตัณหา

(๒) ปฏิฆะ คือ ความหงุดหงิด ความหงุดหงิดใจ ความกระทบกระทั่งในใจ โดยลักษณะ ได้แก่ โทสะ คือ โกรธ

(๓) ทิฐิ คือ ความเห็นผิด ด้วยอำนาจถือมั่น เป็นเหตุถกเถียงกัน ทะเลาะกัน

(๔) วิจิกิจฉา คือ ความลังเล สงสัย ความตกลงใจไม่ได้ คัดสินใจไม่ได้ ทำให้เสียประโยชน์ที่ควรจะได้

(๕) มานะ คือ ความถือตัว ความสำคัญตน ความถือว่าตนเป็นอย่างนั้น ถือเรา

ถือเขาเป็นเหตุถือพวก

(๖) ภาวะคะ คือ ความกำหนัดในภพ ความอยากเป็น อยากคงอยู่อย่างนั้น ๆ ตลอดไป

(๗) อวิชชา^๒ คือ ความไม่รู้จริง ความไม่รู้ ไม่รู้ตามสภาพที่เป็นจริง ไม่รู้แจ้งตามความเป็นจริง เช่น ไม่รู้ในสังขาร หรือรูปนาม ตามความเป็นจริง ไม่รู้ในอริยสัจ ๔ หรือในปฏิจจนูปบาท เป็นต้น โดยลักษณะเป็นโมหะ คือ หลง ไม่รู้จริง

๔.๑.๓ อาสวะ คือ กิเลสที่หมักหมมหรือคงอยู่ในสันดาน ๔ อย่าง ทำลายยาก คือ

(๑) กามาสวะ อาสวะคือกาม สภาพที่เป็นไปในทางกาม เป็นเหตุให้เกิดความใคร่ในกาม

(๒) ภวาสวะ อาสวะคือภพ สภาพที่เป็นไปในทางภพ คือความอยากเป็น เป็นเหตุให้อยากเป็น อยากเกิด อยากคงอยู่ตลอดไป

(๓) ทิฏฐาสวะ อาสวะคือทิฐิ สภาพที่เป็นไปในทางเห็นผิด ด้วยอำนาจถือมั่น เป็นเหตุของการทะเลาะกัน

(๔) อวิชชาสวะ^๓ อาสวะคืออวิชชา สภาพที่เป็นไปในความไม่รู้แจ้ง ตามความเป็นจริงเช่น ไม่รู้แจ้งในสังขารหรือรูปนาม ไม่รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ไม่รู้แจ้งในปฏิจจนูปบาท เป็นต้น

๔.๒ สันติทางชีวิตส่วนบุคคล

บุคคล คือ คน (เฉพาะตัว) มีสิทธิและหน้าที่ตามกฎหมาย^๔ คือ คนหนึ่งคนที่ยังมีชีวิตอยู่ มีความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งบุคคลนั้น ๆ จะพบชีวิตที่สงบสุขได้ ขึ้นอยู่กับความสามารถละธรรมที่ผูกมัดใจไว้ ตามสภาพธรรมตั้งแต่หยาบจนถึงละเอียดสุด ตามความสามารถที่ปฏิบัติธรรมได้แก่นั้น เมื่อเพียรละธรรมอย่างหนึ่งที่เป็นโทษได้แล้ว ก็เป็นที่แน่นอนว่า จะต้องมิละธรรมอีกอย่างหนึ่งที่เป็นคุณมารองรับ เพราะโดยธรรมชาติจะเป็นอย่างนั้น คือ ไม่มีสิ่งใดหายไปแล้ว ไม่มีสิ่งมารองรับ

^๒ ส.ม.หา. ๑๕ / ๓๔๑ / ๑๐๕.

^๓ พ.ป.ฎ. ๓๑ / ๒๑๒ / ๕๕.

^๔ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม, (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๕),

๔.๒.๑ บุคคลผู้เป็นปุถุชน คือ คนที่หนาแน่นไปด้วย “กิเลส”^๕ คือ มีสภาพจิตหนาแน่นได้แก่

“ราคะหนา โทสะหนา โมหะหนา ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ ความเจ้าเล่ห์ ความโอ้อวด หัวคือ ความแข่งดี ความถือตัว ความดูหมิ่นท่าน ความมัวเมา ความประมาท กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง อภิสังขารทั้งปวง กรรมอันเป็นเหตุให้ไปสู่อบายทั้งปวง”^๖

ธรรมเหล่านี้บ่งชี้ถึง สภาพจิตวิญญูณหนา มีรูปคือกิเลสในปัญญาจักขุมาก มีอินทรีย์อ่อน มีอาการหรือสติปัญญาต่ำ สอนให้รู้ได้ยาก ไม่มีศรัทธา ไม่มีความรัก มีสติไม่ตั้งมั่น มีจิตไม่ตั้งมั่น มีอธิมุตติอ่อนคืออหยาตัยหยาบ มีความประพฤติหยาบ จิตหยาบ จึงเป็นคนหยาบ มองไม่เห็นโทษ จิตหลับ ไม่มีใจแม้จะรับฟังและประพฤติปฏิบัติตามธรรมของพระอรียเจ้าและสัพบุรุษ เสียงต่อทั้ง “อบายภูมิ อบายมุข”^๗ และละเมิดต่อศีลธรรม รวมทั้งอาชญากรรม ไม่มีใจแม้จะรับฟังผู้หวังประโยชน์ คิดไม่ได้ที่จะรักษาศีล ให้ทาน และเจริญจิตภาวนา ไม่มีปัญญาที่จะละอสาสะ อันเป็นเหตุให้สัตว์ไปสู่อบายได้ ไม่มีปัญญาละสังโยชน์และอนุสัยได้ เห็นแก่ตัว ยึดมั่นถือมั่นสูง ไม่มีปัญญาที่จะได้สัมผัสกับความสงบสุขปรกติที่ประณีต ชีวิตจมอยู่กับวัตถุ ผ่าความสุขไว้กับวัตถุ ให้ความสำคัญกับความสุขทางกาย จึงไม่รอบรู้ในอารมณ์ ชีวิตจึงประสบกับความทุกข์มาก ประสบกับสุขน้อย ไม่ทำที่พึงแม้แก่ตนเองทั้งในโลกนี้และโลกหน้า คิดไม่ได้แม้จะอนุโมทนา เมื่อประสบกับปัญหาจะหาทางออกไม่ได้ จะหันไปใช้วิธีที่ผิด ๆ. ไม่รู้วิธีที่จะหลีกเลี่ยงจากปัญหาด้วยตนเอง (หมายถึง ความบีบคั้นทางจิต) ชีวิตจึงดำเนินไปเพื่อความอยู่รอดและอยู่ได้ เหตุเพราะ ไม่ได้รับฟัง ไม่ได้เห็น ไม่รอบรู้ ไม่ได้รับคำแนะนำในธรรมของพระอรียเจ้าและสัพบุรุษ จึงไม่มีสติปัญญาเพียงพอที่จะต้านทานกิเลส จิตมีความวิตกกังวลสูงเพราะไม่ได้รับการอบรมทางจิตวิญญูณ ชีวิตจึงเสี่ยงต่อความเสื่อมเสมอ

^๕พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๓), หน้า ๑๖๕.

^๖พ.ปฏิ. ๒๑ / ๒๓๓ / ๑๐๕.

^๗พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, อ่างแก้ว, หน้า ๑๖๖.

๔.๒.๒ บุคคลผู้เป็นกัลยาณบุรุษ คือ คนที่มีความประพฤติดี มีคุณธรรมสูง^๕ คือ มีศีลธรรม แม้สภาพจิตวิญญาณจะยังคงมีฐิติคือกิเลสหนาอยู่ แต่จะมีอาการหรือสติปัญญาดี สอนให้รู้แจ้งได้ มีศรัทธา มีความเพียร มีสติตั้งมั่น มีจิตตั้งมั่น มีอริยมุคคืออริยาศรัยดี ความประพฤติยังหยาบอยู่ จิตยังหยาบอยู่ จึงยังเป็นคนหยาบอยู่ จิตยังคงหลับอยู่ แต่มองเห็นโทษ มีใจที่จะรับฟัง และประพฤติปฏิบัติตามธรรมของพระอรียเจ้าและสัพบุรุษอย่างเต็มที่ มีใจที่จะรับ ฟังผู้หวังประ โยชน์ ยังคงเสี้ยงต่อทั้งอบายญุมิ อบายมุข ละเมิดต่อศีลธรรม รวมทั้ง อาชญากรรมอยู่ มีใจที่จะรักษาศีล ให้ทาน และเจริญจิตภาวนา แต่อินทรีย์ยังไม่แก่กล้า เพียงพอจึงไม่มีปัญญาพอที่จะละอาสวะ สังโยชน์ และอนุสัยได้ จึงยังเห็นแก่ตัว และยึดมั่น ถือนั้นสูงอยู่ ชีวิตจึงยังจมอยู่กับวัตถุอยู่มาก ยังคงให้ความสำคัญกับความสุทางกายอยู่มาก แต่ก็มีสติปัญญาาระงับอารมณ์ได้ดีในระดับหนึ่ง ทำที่ฟังให้แก่ตนเองทั้งในโลกนี้ และโลกหน้า อยู่เสมอ ๆ เมื่อมีโศกาส แต่ยังไม่ปัญญาเพียงพอ จะได้สัมผัสกับความสงบสุขปรมัตถ์ที่ประณีต ยังไม่รอบรู้เท่าทันอารมณ์ดีพอ ชีวิตจึงคงประสบกับความทุกข์มากอยู่ ประสบกับความสุหน้อยอยู่ เพราะความสุยังอิงอยู่กับวัตถุและเน้นที่ความสุทางกาย เมื่อประสบกับปัญหาที่หนัก ๆ จะหา ทางออกไม่ได้ จึงยังเสี้ยงต่อการแก้ด้วยวิธีที่ผิด ๆ ได้ แต่มีความพยายามที่จะรับฟัง รับรู้ และฝึกรอบรมในธรรมของพระอรียเจ้าและสัพบุรุษอยู่เสมอ ๆ ชีวิตจึงยังคงดำเนินไปเพื่อความ อยู่รอดและอยู่ได้ ยังไม่มีสติปัญญาเพียงพอที่จะต้านทานกิเลสได้ ยังไม่รู้วิธีที่จะหลีกออกจาก ปัญหาด้วยตนเองได้ จิตยังวิตกกังวลอยู่มาก จึงยังคงเสี้ยงต่อความเสียมได้เสมอ เมื่อขาด ความรอบคอบ เพราะความที่ได้รับการอบรมทางจิตวิญญาณ ในธรรมของพระอรียเจ้าและสัพบุรุษ น้อยเกินไป เป็นแต่ผู้ถึงพระรัตนตรัย ว่าเป็นที่ฟังที่ระลึก ยังไม่สามารถนำหลักธรรมไปใช้ใน ชีวิตประจำวัน ได้ดีพอ

๔.๒.๓ บุคคลผู้เป็นพระ โสคานัน คือ บุคคลผู้ถึงกระแสที่จะนำไปสู่นิพพาน^๖ เป็นบุคคล ผู้มีดวงตาเห็นธรรม ฟันแล้วจากทั้งอบายญุมิ อบายมุข และละเมิดต่อศีลธรรม คำว่ามีดวง ตาเห็นธรรม โดยปกติ จะหมายถึงเห็นว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมคาสั่งนั้น ทั้งมวลล้วนมีความดับเป็นธรรม”^๗ “พระ โสคานันมีอันไม่ตกค้ำเป็นธรรมคาสั่ง เป็นผู้เที่ยงจะตรัสรู้

^๕เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

^๖เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๒.

^๗พ.ปฎิ. ๓๑ / ๖๐๑ / ๓๖๘.

ในภายหน้า”^{๑๑} แม้จะยังไม่สามารถละสังโยชน์ อนุสัย และอาสวะได้หมดก็ตาม แต่มีสติปัญญาดี มีอินทรีย์แก่กล้า มีศรัทธาตั้งมั่น มีสติตั้งมั่น มีจิตตั้งมั่น มีอธิมุตติคืออภัยยศยะเยียด ความประพฤติละเอียด จิตละเอียด เป็นคนละเอียด จิตสิ้น ครอบรู้เท่าทันอารมณ์ ฉลาดในการ ใช้คำพูด ยอมเสียสละความสุขส่วนตัว เพื่อความสุขของส่วนรวม เข้าสู่คุณสมบัติของความ เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เป็นสมาชิกที่ดีของสังคม ชีวิตดำเนินไปเพื่อความอยู่ดีและอยู่ดี รู้วิธีหลีกเลี่ยง จากปัญหาด้วยตนเองอย่างเหมาะสม แม้จะยังให้ความสำคัญกับความ สุขทางกายและอิงอยู่กับ วัตถุ แต่ก็มองเห็นความสำคัญของความสงบสุขทางจิตวิญญาณ ตั้งใจรักษาสติ ให้ทาน และ เจริญจิตภาวนาควบคู่กันไป แต่จะเน้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นสำคัญ หาโอกาสอบรมทางจิตวิญญาณ ในธรรมของพระอรหันต์เจ้าและสัพบุรุษอยู่เสมอ ความเห็นแก่ตัว ความยึดมั่นถือมั่น ความวิตก กังวลลดลง คุโลภด้วยความเข้าใจ คือ เข้าใจว่าโลกก็อย่างนั้น ๆ เป็นผู้ถึงพระรัตนตรัย พร้อม ทั้งสามารถนำไปใช้ในชีวิตรประจำวันได้ดี

พระโสคาบัน มีสติปัญญาสามารถละกิเลส ที่อยู่ในอำนาจของตน ด้วยจิตขณะ โสคาปัดคิมรรคในปัจจุบัน ดังต่อไปนี้ คือ

๑. ตักทิกฐาสวะชาค^{๑๒}
๒. ละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสัสสัพพตปรามาส
๓. ละอนุสัยได้ ๒ คือ ทิฐิอนุสัย และวิจิกิจฉาอนุสัย^{๑๓}

ด้วยความสามารถ “ กำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง ” จึงได้สัมผัสกับความสงบสุขปรมัตต์ ทางจิตวิญญาณที่ประณีต นอกเหนือจากความสงบสุขทางกายและอิงอาศัยวัตถุ เจ้าตัวสามารถ เปรียบเทียบ สังเกตรู้ และเข้าใจได้ แต่กามราคะและปฏิมะยังตามรบกวนอยู่ จิตวิญญาณเข้าสู่ ราชูแห่งสันติทางพระพุทธศาสนาครั้งแรก สมบูรณ์ทั้งร่างกายและจิตวิญญาณ เป็นพระอรหันต์ ลำดับที่ ๑ ดังข้อความว่า “ คูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เลื่อมใสในเราอย่าง แน่นแฟ้น บุคคลเหล่านั้นทั้งหมด เป็นพระโสคาบัน ”^{๑๔} มีความสามารถอยู่ด้วยธรรมได้ดี ถึงพร้อมด้วยสติสัมปชัญญะ มีความอดทนสูง หนักแน่นในเหตุผล เป็นบุคคลที่มีคุณภาพทาง

^{๑๑} ตี. นี. ๑๖ / ๑๕๔ / ๗๗.

^{๑๒} พ. ปฏิ. ๓๑ / ๒๑๒ / ๕๖.

^{๑๓} พ. ปฏิ. ๓๑ / ๕๓๕ / ๓๑๕.

^{๑๔} พ. ปฏิ. ๓๑ / ๓๖๑ / ๑๖๖.

พระพุทธศาสนา

๔.๒.๔ บุคคลผู้เป็นพระสกทาคามี คือ บุคคลผู้ได้บรรลุสกทาคามีผล^๔ เป็นบุคคลที่มีอินทรีย์แก่กล้า มีอาการคือสติปัญญาละเอียด มีศรัทธาตั้งมั่น มีสติตั้งมั่น มีจิตตั้งมั่น มีอธิมุตตะละเอียดคืออริยาศัยละเอียด ความประพฤติละเอียด จิตละเอียด เป็นคนละเอียด จิตตื่น รอบรู้เท่าทันอารมณ์ ฉลาดในการใช้คำพูด ชีวิตดำเนินไปเพื่อความพวยงและอยู่ดี รู้วิธีหลีกเลี่ยงจากปัญหาด้วยตนเองได้ดี ไม่เน้นความสุขทางกายและอิมัตถะ แต่จะเน้นที่ความสุขทางจิตวิญญาณ ตั้งจิตมั่นที่จะรักษาศีล บำเพ็ญสมาธิ และเจริญปัญญา อย่างสม่ำเสมอ ต่อเนื่อง ยาวนาน ความเห็นแก่ตัว ความยึดมั่นถือมั่นลดลง ดูโลกด้วยความเข้าใจ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยพระรัตนตรัย

พระสกทาคามี มีสติปัญญาสามารถละกิเลส ที่อยู่ในอำนาจของตน ด้วยจิตขณะสกทาคามีบรรคในปัจจุบัน ดังต่อไปนี้ คือ

๑. ตัดกามานสวะส่วนหยาบ ๆ ให้เบาบางลง
๒. ละสังโยชน์ส่วนหยาบ ๆ ได้ ๒ คือ กามราคะสังโยชน์ และปฏิฆะสังโยชน์
๓. ละอนุสัยส่วนหยาบ ๆ ได้ ๒ คือ กามราคะอนุสัย และปฏิฆาอนุสัย

ด้วยความสามารถ “ กำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง ” จึงได้สัมผัสกับความสงบสุขปร่มถัดทางจิตวิญญาณที่ประณีตยิ่งขึ้น จิตวิญญาณสงบ มีความสามารถอยู่ด้วยธรรมได้ดียิ่งขึ้น เข้าตัวสามารถตั้งเกตุรู้และเข้าใจได้ชัดเจน กามราคะ และปฏิฆะยังตามรบกวนอยู่ แต่เบาบางแล้วชีวิตขึ้นตรงต่อธรรมอย่างชัดเจน นับเป็นพระอริยะลำดับที่ ๒

๔.๒.๕ บุคคลผู้เป็นพระอนาคามี คือ บุคคลผู้ได้บรรลุอนาคามีผล^๕ เป็นบุคคลที่มีอินทรีย์ยิ่งแก่กล้า มีอาการหรือสติปัญญายิ่งละเอียด ศรัทธายิ่งตั้งมั่น สติยิ่งตั้งมั่น จิตยิ่งตั้งมั่น อธิมุตยิ่งละเอียดคืออริยาศัยยิ่งละเอียด ความประพฤตียิ่งละเอียด จิตยิ่งละเอียด เป็นคนยิ่งละเอียด จิตยิ่งตื่น ยิ่งรอบรู้เท่าทันอารมณ์ ยิ่งฉลาดในการใช้คำพูด ชีวิตดำเนินไปเพื่อความพวยงและอยู่พอดี ไม่เน้นความสุขทางกาย แต่จะเน้นความสุขทางจิตวิญญาณ ความเห็นแก่ตัว ความยึดมั่นถือมั่นลดลงอย่างมาก การรักษาศีล บำเพ็ญสมาธิ และเจริญปัญญาเป็นไปโดยธรรมชาติ ดูโลกด้วยความเข้าใจ ถึงพร้อมด้วยพระรัตนตรัย

^๔พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, อ้างแล้ว, หน้า ๒๕๕.

^๕เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๗.

พระอนาคามี มีสติปัญญาสามารถละกิเลส ที่อยู่ในอำนาจของตน ด้วยจิตขณะ
อนาคามีมรรคในปัจจุบัน ดังต่อไปนี้ คือ

๑. ตัดกามาตวะส่วนละเอียดย ๑ ขาด
๒. ละสังโยชน์ส่วนละเอียดย ๑ ได้ ๒ คือ กามราคะสังโยชน์ และปฏิฆะสังโยชน์
๓. ละอนุสัยส่วนละเอียดย ๑ ได้ ๒ คือ กามราคอนุสัย และปฏิฆาอนุสัย

ด้วยความสามารถ “ กำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง ” จึงได้สัมผัสกับความสงบสุขปรมัตต์
ทางจิตวิญญาณที่ประณีตยิ่ง จิตวิญญาณสงบราบเรียบ มีความสามารถอยู่ด้วยธรรมได้ดียิ่ง
เจ้าข้าสามารถสังเกตรู้ และเข้าใจได้ชัดเจนดี ชีวิตขึ้นตรงต่อธรรม กามราคะ และปฏิฆะ
ไม่ตามรบกวนแล้ว นับเป็นพระอริยะลำดับที่ ๓

๔.๒.๖ บุคคลผู้เป็นพระอรหันต์ คือบุคคลผู้สำเร็จธรรมวิเศษสูงสุดในพระพุทธศาสนา^{๑๗}
เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ อาจารย์และโคจร มีอินทรีย์สงบระงับยิ่ง ถึงพร้อมด้วย
สติสัมปชัญญะ อริญฺติละเอียดยิ่งคืออหยาตัยละเอียดยิ่ง ความประพฤติละเอียดยิ่ง จิตละ
เอียดยิ่ง จิตตื่นเต็มที เป็นผู้เต็มรอบ ฉลาดในอารมณ์ ฉลาดในการใช้คำพูดหรือภายิต ไม่มี
ความวิตกกังวลใด ๆ ชีวิตดำเนินไปเพื่ออยู่พอดี และรอเวลาละสังขาร ตามรู้ได้ยาก^{๑๘}
เป็นผู้เยือกเย็นเหมือนห้วงน้ำ^{๑๙} ทรงไว้ซึ่งสรีระมีในที่สุด^{๒๐} คือชีวิตดำรงอยู่เป็นครั้งสุดท้าย
แล้วละสังขารไปอย่างมีสติสัมปชัญญะ

พระอรหันต์ มีสติปัญญา สามารถละกิเลสที่อยู่ในอำนาจของตน ด้วยจิตขณะ
อรหันต์มรรคในปัจจุบัน ดังต่อไปนี้ คือ

๑. ตัดภวาสวะ และอวิชาสวะขาด
๒. ละสังโยชน์เบื้องสูง ๕ ขาด คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธังจะ และอวิชา
๓. ละอนุสัยได้ ๓ คือ มานาอนุสัย ภวราคอนุสัย และอวิชาอนุสัย

ด้วยความสามารถ “ กำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง ” ได้ดียิ่ง จึงได้สัมผัสกับความสงบ
สุขปรมัตต์ทางจิตวิญญาณที่ประณีตอย่างยิ่ง จิตวิญญาณสงบระงับราบเรียบอย่างยิ่ง ชีวิตดำรงด้วย

^{๑๗}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๕.

^{๑๘}พ.อ. ๒๕ / ๓๑๕ / ๓๔๑.

^{๑๙}พ.อ. ๒๕ / ๓๕๕ / ๓๗๕.

^{๒๐}พ.อ. ๒๕ / ๓๕๕ ๓๗๗.

ธรรมตามธรรมชาติ มีเหมือนไม่มี ไม่มีเหมือนมี มีความหมายเท่า ๆ กัน

ความสงบ นอกเหนือจากความสงบทางจิตวิญญาณแล้วไม่มี ในทางตรงกันข้าม
ความวุ่นวาย นอกเหนือจากความวุ่นวายทางจิตวิญญาณแล้วไม่มี

เมื่อจิตวิญญาณสงบ อาสวะกิเลสจะสงบไปด้วย จะทำให้สิ่งแวดล้อมพลอยสงบไปด้วย
ในทางตรงกันข้าม เมื่อจิตวิญญาณวุ่นวาย อาสวะกิเลสจะวุ่นวายไปด้วย จะทำให้สิ่งแวดล้อม
พลอยวุ่นวายไปด้วย

เมื่อจิตวิญญาณสงบ ปัญญาจะเกิด ปัญญาจะเกิดจากฐานของจิตวิญญาณที่สงบนี้
ในทางตรงกันข้าม เมื่อจิตวิญญาณวุ่นวาย อวิชชาจะเกิด อวิชชาจะเกิดจากฐานของจิตวิญญาณที่
วุ่นวายนี้

เมื่อสามารถควบคุมจิตวิญญาณให้สงบลงได้ เหมือนกับจะสามารถควบคุม
สิ่งแวดล้อมให้สงบลงได้ด้วย

ดังนั้น สันติทางจิตวิญญาณ จึงเป็นสันติที่ถาวร เมื่อสามารถ “ กำหนดรู้ แล้ว
ปล่อยวาง ” ได้ดีแล้ว จิตวิญญาณจะสงบ จะสามารถทำหน้าที่ได้ดียิ่ง คือเมื่อละอธรรม
ได้หมดแล้ว ธรรมก็ปรากฏขึ้น แม้จะไม่ได้อธิบายไว้ก็ตาม เป็นที่เข้าใจกัน เพราะโดยธรรมชาติ
จะเป็นอย่างนั้น

ธรรมะไม่เคยสูญหายไปจากโลก เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับโลก และดับไปพร้อม ๆ
กับโลกเป็นอย่างนี้เสมอ

๔.๓ สันติทางชีวิตของสังคม

มนุษย์มีการรวมกันอยู่เป็นสังคม หรือกล่าวได้ว่า สังคมคือหมู่มนุษย์ เมื่อกล่าว
ถึงมนุษย์ก็หมายถึงสังคมโดยปริยาย

สังคม คือ ผู้คนทุกเพศทุกวัยที่อยู่รวมกัน เป็นหมู่พวก ภายในช่วงเวลาและอาณา
บริเวณที่แน่นอน จนได้สร้างแบบแผนความสัมพันธ์ซึ่งเอื้อประโยชน์ เกิดความเรียบร้อย และ
ความผาสุกของการดำรงชีวิตร่วมกัน หรือสังคม คือกลุ่มที่มีความสัมพันธ์ภายใต้ระบบวัฒนธรรม
เดียวกัน^{๒๐}

^{๒๐}สุพิศวง ธรรมพันทา, มนุษย์กับสังคม, (กรุงเทพมหานคร : ภูมิไทย, ๒๕๔๓).

มนุษย์ คือ ผู้มีกรรม สัตว์เกิด ผู้เกิด ผู้มีชีวิต บุคคล นุรุษ มาณพ นระ สัตว์^{๒๒}
 มนุษย์ เป็นสัตว์สังคม ที่ได้พัฒนาการเป็นอยู่ของตนเองมาโดยลำดับ^{๒๓}
 สังคมจะสงบสุขหรือเดือดร้อน ขึ้นอยู่กับคนแต่ละบุคคลที่อยู่ในสังคมนั้น ๆ เพราะ
 แต่ละบุคคลก็มีผลต่อสังคมของคน พระพุทธศาสนา มองสังคมในหน่วยรวม เช่น “โลก ๑
 คือสัตว์ทั้งปวง ดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร”^{๒๔} ในทำนองเดียวกัน สังคม ก็คือหมู่มนุษย์ที่เป็นหน่วย
 ย่อยของโลก เมื่อมองสังคมในหน่วยรวมแล้ว ก็จำแนกคนในสังคมตามจิตวิญญาณเป็นเกณฑ์

ในทางพระพุทธศาสนา กล่าวว่า ในสังคมจะประกอบไปด้วยบุคคล ๕ จำพวก คือ

๑. พระอรหันต์
๒. ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อความ เป็นพระอรหันต์
๓. พระอนาคามี
๔. ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อกระทำ ให้แจ้งซึ่งอนาคามีผล
๕. พระสกทาคามี
๖. ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อกระทำ ให้แจ้งซึ่งสกทาคามีผล
๗. พระ โสคาบัน
๘. ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อกระทำ ให้แจ้งซึ่ง โสคาบัติผล
๙. ปุณฺชน^{๒๕}

ดังนั้น สังคมจะสงบสุขหรือเดือดร้อน ขึ้นอยู่กับอัตราส่วนของบุคคล ๙ จำพวกนี้
 ที่อยู่ในสังคมนั้น ๆ เพราะบุคคลแต่ละคนต่างก็เป็นหน่วยหนึ่งในหน่วยรวมทั้งหมด ที่มีความ
 สัมพันธ์กันทางสังคม ความประพฤติของบุคคลแต่ละคนจะส่งผลดีและกระทบ (ผลเสีย) ต่อ
 สังคม เมื่อบุคคลใดบุคคลหนึ่งประพฤติดี จะส่งผลดีต่อทั้งสังคม ทั้งโดยตรงคือบุคคลผู้
 กระทำและโดยอ้อม คือจิตวิญญาณของสังคม ในทางตรงข้าม เมื่อบุคคลใดบุคคลหนึ่ง
 ประพฤติไม่ดี ก็ส่งผลกระทบต่อทั้งสังคมเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง อัตราส่วนระหว่าง

^{๒๒} พุ.มหา. ๒๕ / ๕ / ๓.

^{๒๓} เริงชัย หมั่นชนะ และคณะ, มนุษย์สัมพันธ์, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์,
 ๒๕๓๘), หน้า ๑.

^{๒๔} พุ.ปฏิ. ๓๑ / ๒๗๕ / ๑๒๕.

^{๒๕} ถ.น. ๒๓ / ๒๑๓ / ๓๔๑.

พระอริยบุคคลลำดับที่ ๑ คือพระโศคานัน กับปุณฺชน เพราะบุคคล ๒ จำพวกนี้เป็นสมาชิกหลักของสังคม ถ้าเทียบอัตราส่วนในรูปของพีระมิด (Pyramid) ใ้จะช่วยให้เกิดความเข้าใจ สันคิทางสังคมได้ดีขึ้น ถ้าปุณฺชนอยู่ส่วนฐานของพีระมิด พระโศคานันอยู่ส่วนยอดสังคมจะเดือดร้อน เพราะปุณฺชนจะทำความเดือดร้อนให้กับสังคม ในทางกลับกันถ้าพระโศคานันอยู่ส่วนฐานของพีระมิด ปุณฺชนอยู่ส่วนยอด สังคมจะสงบสุข เพราะพระโศคานันไม่ทำความเดือดร้อนให้กับสังคม บทว่า “ สัตว์ที่รู้ทั่วถึงอรรถ รู้ทั่วถึงธรรมแล้ว ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม มีเป็นส่วนน้อย สัตว์ที่ไม่รู้ทั่วถึงอรรถ ไม่รู้ทั่วถึงธรรม ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม มากกว่าโดยแท้”^{๒๖} เป็นข้อยืนยันได้ดีว่า บุคคลจำพวกใดมีจำนวนมากกว่า

ดังนั้น บุคคลแต่ละคนในฐานะสมาชิกของสังคม ควรจะต้องเป็นสมาชิกที่ดีของสังคม เรียนรู้ที่จะอยู่ในสังคมอย่างสงบสุขบนความแตกต่างทางสรีระ อย่างต่ำสามารถประพฤติปฏิบัติ ตามหลักศีล ๕ อยู่ในเกณฑ์ดีได้ ก็ยังจะได้ชื่อว่าเป็นคนมีศีลธรรม^{๒๗} อันเป็นคุณสมบัติเบื้องต้นของความเป็นมนุษย์ คือ ผู้มีใจสูง^{๒๘} เป็นข้อปฏิบัติพื้นฐานที่สำคัญอันจะนำไปสู่การปฏิบัติธรรมข้อสูง ๆ ขึ้นต่อไป ถ้าคนแต่ละคนที่เป็นสมาชิกในสังคมนั้น ๆ สามารถปฏิบัติให้อยู่ในเกณฑ์ดีได้ สังคมก็จะสงบสุข แต่ถ้าจิตวิญญาณของคนแต่ละคนในสังคมไม่สงบ ก็ยากที่สังคมจะสงบสุขได้ จิตวิญญาณของคนแต่ละคนในสังคม ก็คือจิตวิญญาณของสังคม ดังนั้น สันคิของบุคคล ก็คือ สันคิของสังคม สมาชิกแต่ละบุคคลในสังคม ควรจะต้องเรียนรู้ว่า ได้ประโยชน์อะไรจากการรวมกันอยู่เป็นสังคม คุณสมบัติของสมาชิกในสังคมเช่นใด เป็นที่พึงปรารถนา สมาชิกแต่ละบุคคลในสังคม ควรจะต้องสร้างจิตวิญญาณแห่งความสำนึกรับผิดชอบ ชั่วคิ ในการเป็นสมาชิกของสังคม ถ้ามีความจำเป็นในการรวมกันอยู่เป็นสังคม ควรจะต้องตระหนักในการเป็นสมาชิกที่ดี โดยใช้หลักธรรมเป็นเครื่องมือ ในการลดช่องว่างทางจิตวิญญาณในสังคม เพราะหลักธรรมเท่านั้น ที่จะใช้เป็นเครื่องมือลดช่องว่างทางจิตวิญญาณในสังคมได้อย่างสันคิ เครื่องอื่น ๆ เป็นแต่เพียงอุปกรณ์สนับสนุนหลักธรรมเท่านั้น สมาชิกในสังคมควรจะต้องมีจิตวิญญาณ รับเหตุผลที่จำเป็นในการรวมกันอยู่เป็นสังคม ควรจะต้องตระหนักว่า สังคม

^{๒๖} อ.เอก. ๒๐ / ๒๐๕ / ๔๕.

^{๒๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ธรรมนุญชชีวิต, (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, ๒๕๔๑), หน้า ๒๓.

^{๒๘} พระเทพเวที (ประยุทฺธ ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, อ่างแล้ว, หน้า ๒๑๓.

เช่นใดเป็นที่พึงปรารถนา ไม่ใช่อยู่ในสังคมในลักษณะที่เอาเปรียบสังคม ไม่มีส่วนรับผิดชอบสังคม ควรจะต้องเปิดเผยตนเองต่อสังคมด้วยตระหนักในหน้าที่ ด้วยสมาชิกทุกคนในสังคม ต้องมีหน้าที่ พัฒนาการของสังคม ก็คือพัฒนาการของแต่ละบุคคลในสังคม พัฒนาการของบุคคล จะต้องพัฒนาไปพร้อม ๆ กันทั้ง ๒ คือ พัฒนาการทางค่านิยมและจิตวิญญาณ ควรจะต้องใช้เครื่องมือ ในการพัฒนาจิตวิญญาณของสังคมไปพร้อม ๆ กันทั้ง ๒ สาขา คือ หลักธรรมทางพระศาสนาและหลักวิชาอื่น ๆ หลักธรรมทางพระศาสนาใช้ในการดำเนินชีวิต หลักวิชาอื่น ๆ ใช้ในการประกอบอาชีพ หลักในการดำเนินชีวิต กับหลักในการประกอบอาชีพจะต้องดำเนินควบคู่กันไปในอัตราส่วนที่เท่ากัน จึงจะทำให้สังคมอยู่ดีและอยู่สุข แต่การที่จะทำให้แต่ละบุคคลที่อยู่ในสังคมนั้น ๆ ประพฤติปฏิบัติเป็นระเบียบเรียบร้อยดังมานั้น ทำได้ไม่่ง่ายเลย เพราะคุณสมบัติทางจิตวิญญาณของแต่ละบุคคลนั้น มีความแตกต่างกัน บทเทียบ บทเทียบคุณสมบัติทางจิตวิญญาณของหมู่มสัตว์ด้วยดอกบัว ๓ กอ คือ กออุบล กอปทุม กอบุณฑริก ๔ เหล่าคือ บัวอยู่พื้นน้ำ (อุคฆฏิตัญญู) บัวอยู่เสมอน้ำ (วิปจิตัญญู) บัวจมอยู่ในน้ำ (เนยยชะ) และบัวที่มีโรค (ปทปรมะ)^{๑๖} เป็นข้อยืนยันได้คือว่า ไม่่ง่ายเลยที่จะทำให้จิตวิญญาณของแต่ละบุคคลในสังคมนั้น ๆ มีความสงบ เมื่อจิตวิญญาณของสังคม มีทั้งสภาพที่เข้มแข็งและอ่อนแออยู่อย่างนี้ ก็เป็นหน้าที่ของจิตวิญญาณของสังคมที่เข้มแข็งกว่า ทำหน้าที่ของตนเองให้เข้มแข็งให้เข้มแข็ง ในฐานะสมาชิกของสังคมที่มีคุณภาพ เพื่อให้สังคมได้รับประโยชน์จากความเพียรพยายาม ด้วยตระหนักในหน้าที่และสันติเป็นสำคัญ

๔.๔ สันติทางสิ่งแวดล้อมของธรรมชาติ

สิ่งแวดล้อม สิ่งต่าง ๆ ทั้งทางธรรมชาติและทางสังคม ที่แวดล้อมมนุษย์อยู่^{๑๗}

สิ่งแวดล้อม คือ สิ่งต่าง ๆ ที่มีลักษณะทางกายภาพและชีวภาพ ที่อยู่รอบตัวมนุษย์ ซึ่งเกิดขึ้นโดยธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์ได้ทำขึ้น^{๑๘}

ธรรมชาติ สิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นอยู่ตามธรรมชาติของสิ่งนั้น ๆ^{๑๙}

^{๑๖}วิ.ม. ๔ / ๕ / ๑๔

^{๑๗}ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม, อ้างแล้ว, หน้า ๘๒๑.

^{๑๘}มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, สิ่งแวดล้อม เทคโนโลยีและชีวิต, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๓), หน้า ๑.

^{๑๙}ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม, อ้างแล้ว, หน้า ๔๒๑.

ธรรมชาติ คือ ของที่เกิดเองตามวิสัยของโลก เช่น คน สัตว์ ต้นไม้ เป็นต้น^{๑๑}

มนุษย์เป็นหนึ่งในธรรมชาติทั้งปวง จากบทที่ว่า โลก ๑ คือสัตว์ทั้งปวง ดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร เป็นข้อบ่งชี้ได้ว่า มนุษย์เป็นผู้ใช้สอยธรรมชาติ เพื่อดำรงอยู่ เช่นเดียวกับสัตว์ที่เป็นผู้บริโภคอื่น ๆ ถ้ามนุษย์ใช้สอยธรรมชาติ อย่างไม่รู้คุณค่า จะกลับส่งผลกระทบต่อมนุษย์เอง ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงสอนให้ใช้สอย ธรรมชาติอย่างรู้ค่า คือสอนให้สันโดษ คือ ความยินดี ความพอใจ ยินดีด้วยปัจจัย ๔ คือ “ผ้าห่ม ผ้าหน่ม อาหารที่นอน ที่นั่ง และยา”^{๑๒} คือ ให้ใช้แต่พอดี เพื่อความอยู่ดี ไม่สนับสนุนให้เอาธรรมชาติมาสะสมไว้เกินความจำเป็น ให้ใช้สอยเท่าที่จำเป็นแก่การดำรงอยู่ ทั้งเครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค ล้วนแต่ได้มาจากธรรมชาติทั้งสิ้น นั่นก็คือ ธรรมชาติเป็นปัจจัยให้มนุษย์ดำรงอยู่ได้ ในทำนองเดียวกัน มนุษย์ก็เป็นปัจจัยให้ธรรมชาติดำรงอยู่ได้เช่นกัน ถ้าธรรมชาติดำรงอยู่ได้ มนุษย์ก็ดำรงอยู่ได้ ถ้าธรรมชาติดำรงอยู่ไม่ได้ มนุษย์ก็ดำรงอยู่ไม่ได้ แต่ธรรมชาติดำรงอยู่ได้ แม้ไม่มีมนุษย์ แต่จะเปลี่ยนแปลงทางกายภาพไป โดยกระบวนการของธรรมชาติเอง และมนุษย์ก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่ง ที่ทำให้ทางกายภาพของธรรมชาติเปลี่ยนแปลงไป

เพราะฉะนั้น มนุษย์ควรจะจัดสรรและบำรุงรักษาธรรมชาติ เพื่อใช้สอยให้ได้ยาวนานที่สุด เพื่อมนุษย์ดำรงอยู่ได้ยาวนานที่สุด มนุษย์ไม่อาจดำรงอยู่โดยปราศจากธรรมชาติได้ ในวาระสุดท้าย มนุษย์ก็สลายสรีระกลับคืนสู่ธรรมชาติ เพราะมนุษย์ก็คือธรรมชาติอย่างหนึ่ง ในธรรมชาติทั้งปวง ประเภทสัตว์ องค์ประกอบที่เป็นสรีระของมนุษย์ ก็เป็นองค์ประกอบประเภทหนึ่งที่อยู่ในธรรมชาติทั้งปวง คือธาตุ ๖^{๑๓} หรือขันธ์ ๕^{๑๔} จากประสบการณ์ของมนุษย์ ทำให้ตระหนักรู้ในอิทธิพลของธรรมชาติ ในฐานะเป็นแหล่งปัจจัย ๔ ที่มนุษย์อาศัย เพื่อการดำรงอยู่ มนุษย์เป็นผู้บริโภคใช้สอยธรรมชาติที่มีอยู่จำกัดอย่างไม่จำกัด ด้วยความตระหนักรู้ ในคุณค่าของ

^{๑๑}พระเทพเวที (ประยูร ปรยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, อ่างแก้ว, หน้า ๑๐๗.

^{๑๒}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๔.

^{๑๓}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปรยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๔๑.

^{๑๔}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๕.

ธรรมชาติ พระพุทธศาสนา จึงบัญญัติห้ามมิให้พราดของเขียวที่เกิดอยู่กับที่ ให้หลุดออกจากที่^{๓๓} และห้ามมิให้ถ่ายอุจจาระ ถ่ายปัสสาวะ บ้วนเจษะ ลงในของเขียวและลงในน้ำ^{๓๔} แม้จะมีเหตุผลอื่นอยู่เบื้องหลัง เช่น ทางสังคม แต่เพื่อคุณภาพของสิ่งแวดล้อม ก็เป็นอีกเหตุผลหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้บัญญัติห้ามไว้ พระพุทธศาสนาสนับสนุนให้มนุษย์ อยู่กลางแวดล้อมของธรรมชาติอย่างลงตัว ทำให้ได้รับประโยชน์จากธรรมชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งอากาศที่สะอาดบริสุทธิ์ เป็นคุณใช้เป็นอุปถัมภ์ (อารมณ) ในการภาวนา ไม่เพียงเพื่อความสันโดษเท่านั้น แต่เพื่ออนาคตของธรรมชาติด้วย การสอนให้ใช้สอยปัจจัย ๔ ที่ได้มาจากธรรมชาติ เพื่อการดำรงอยู่อย่างประหยัด เป็นข้อยืนยันได้ดี ถึงการตระหนักรู้ในคุณค่าของธรรมชาติ มนุษย์เป็นสัตว์สะสมอาหาร และสิ่งอำนวยความสะดวก เพื่อการดำรงอยู่ที่ดี มีความต้องการ และแสวงหาไม่สิ้นสุด เพราะมนุษย์มรธรรมชาติอย่างหนึ่ง คือ คัดหา ได้แก่ ความทะเยอทะยานอยากไม่จำกัด “แม่น้ำเสมอด้วยคัตหาไม่มี”^{๓๕} หากที่จะหาสิ่งใดเสมอเหมือน พระพุทธศาสนาสนับสนุนให้ใช้สอยธรรมชาติในเชิง เพื่อการดำรงอยู่ ไม่สนับสนุนให้ใช้สอย ในเชิงเศรษฐกิจ เพราะฉะนั้น การใช้สอยธรรมชาติ จะต้องมึธรรมในการใช้สอย ธรรมชาติจึงจะสามารถสนองตอบ การดำรงอยู่ของมนุษย์ได้อย่างสมดุล ธรรมชาติที่เป็นแหล่งปัจจัย ในการดำรงชีวิตของมนุษย์มีอยู่จำกัด และเกิดขึ้นทดแทนอย่างช้า ๆ ในขณะที่มนุษย์เพิ่มประชากรไม่จำกัด และเกิดขึ้นทดแทนอย่างรวดเร็ว ถ้ามนุษย์ไม่สามารถพัฒนาตนเอง ให้จิตวิญญาณสันติได้ สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติก็สันติไม่ได้ กล่าวได้ว่า สันติทางจิตวิญญาณของมนุษย์ คือสันติทางสิ่งแวดล้อมของธรรมชาติ หรือ คุณภาพทางจิตวิญญาณของมนุษย์ คือคุณภาพทางสิ่งแวดล้อมของธรรมชาติ

๔.๕ สันติต่อโลก

คำว่า “โลก” คือ โลกดังต่อไปนี้

๑. สังขารโลก โลกคือสังขาร
๒. สัตว์โลก โลกคือหมู่สัตว์

^{๓๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, นวโกวาท ฉบับประชาชน, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๑๒๔.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๕.

^{๓๕} พ.ศ. ๒๕ / ๒๘ / ๔๐.

๓. โอกาสโลก โลกคือแผ่นดิน^{๑๐}

สังขารโลก กำหนดเอาสภาวะธรรมที่เป็นไปตามกฎของธรรมชา มีเบญจขันธ์

(ขันธ์ ๕) เป็นต้น

สัตว์โลก กำหนดเอาสังขารมีวิญญาณครอง ได้แก่ มนุษย์ และสัตว์เดรัจฉาน

โอกาสโลก กำหนดเอาแผ่นดินเป็นที่อาศัยอยู่ของหมู่มสัตว์

โลกอีก ๓ อย่าง คือ

๑. มนุษยโลก ได้แก่โลกที่เราอาศัยอยู่นี้

๒. เทวโลก ได้แก่สวรรค์กามาพร ๖ ชั้น

๓. พรหมโลก ได้แก่สวรรค์ชั้นรูปพรหม ๑๖ ชั้น^{๑๑}

โลกอีกประการหนึ่ง คือ

๑. โลก ๑ คือ สัตว์ทั้งปวง ดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร

๒. โลก ๒ คือ นามและรูป

๓. โลก ๓ คือ เวทนา ๓

๔. โลก ๔ คือ อาหาร ๔

๕. โลก ๕ คือ อุปาทานขันธ์ ๕

๖. โลก ๖ คือ อายุคนะภายใน ๖

๗. โลก ๗ คือ ภูมิเป็นที่ตั้งวิญญาณ ๗

๘. โลก ๘ คือ โลกธรรม ๘

๙. โลก ๙ คือ ภพเป็นที่อาศัยอยู่ของสัตว์ ๙

๑๐. โลก ๑๐ คือ อายุคนะ ๑๐

๑๑. โลก ๑๒ คือ อายุคนะ ๑๒

๑๒. โลก ๑๘ คือ ธาตุ ๑๘^{๑๒}

^{๑๐}สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒,
(กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๒๘.

^{๑๑}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

^{๑๒}บุ.ปฎิ. ๓๑ / ๒๗๕ / ๑๒๕.

โลกทั้ง ๑๒ นี้เป็น “สังขารโลก”^{๔๑} แต่คำว่า “โลก” ในที่นี้ กำหนดเอาสัตวโลก และหมายเอามนุษย์ เพราะโลกในลักษณะอื่นก็มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับมนุษย์ บนโลก คือ แผ่นดินนี้ มีมนุษย์เท่านั้น ที่มีสติปัญญาสามารถรู้ เข้าใจ และรู้จักนำหลักธรรม ไปใช้ประกอบ ในการดำเนินชีวิต โดยมีเป้าหมายที่ชัดเจน มนุษย์เป็นสัตว์มีวิญญาณครอง อาศัยอยู่บนโลก ดังนั้น จิตวิญญาณของมนุษย์ ก็คือ จิตวิญญาณของโลก ถ้าจิตวิญญาณของมนุษย์ไม่สันติเสียแล้ว ก็ยากที่โลกจะสันติได้ เพราะฉะนั้น สันติทางจิตวิญญาณของมนุษย์ ก็คือ สันติทาง จิตวิญญาณของโลก สันติต่อโลก เนื่องมาจากสันติส่วนบุคคล สันติทางสังคม และสันติทาง สิ่งแวดล้อม เพราะสันติจะเชื่อมโยงสัมพันธ์กันทุกส่วน พระพุทธศาสนาเน้นที่สันติทาง จิตวิญญาณภายในของมนุษย์ ในปัจจุบันเป็นศูนย์กลางของสันติทั้งปวง ถ้าจิตวิญญาณของมนุษย์ ในปัจจุบัน ไม่สันติเสียแล้ว ก็ยากที่สิ่งอื่น ๆ จะสันติได้ ไม่ว่าจะเป็สันติในระดับใดก็ตาม จะต้องมาจากสันติทางจิตวิญญาณก่อนเสมอ

ด้วยเหตุผลที่ สังคมโลก ไม่เข้าใจในสันติ วิธีสร้างสันติ และผลของสันติอย่าง ชัดเจน จึงเข้าใจเอาว่า สังคมโลกที่ไม่มีการขัดแย้งกัน ถือว่าเป็นสันติแล้ว แต่ทางพระพุทธศาสนา มองเลยผ่านเข้าไปถึงจิตวิญญาณสันติ จึงจะถือว่าสันติ

สันติทางจิตและปัญญา คือ สันติภาพของโลก (โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สังขาร, รูปนาม) โลกสันติได้ด้วยธรรมะ นอกเหนือจากธรรมะแล้วไม่มีเหตุผลอื่น ที่จะใช้สร้างสันติ ได้โดยไม่เกิดปัญหาตามมา

๔.๖ วิพากษ์และวิจารณ์

สังคมโลกพยายามพัฒนาในทิศทางที่เชื่อว่า จะทำให้สังคม สะดวกสบาย อยู่ดี กินดี มีสุข และได้พัฒนาในสายของคน รุดหน้าไปอย่างไม่หยุดยั้ง ห่างไกลจากสายอื่น ๆ ออกไปทุกที จนลืมหันไปมองสายอื่น ๆ ที่พยายามพัฒนาในสายของคนเช่นกัน อาจจะเลยเถิดไปจนไม่สามารถ ประสานแต่ละสายเข้าด้วยกันได้ การพัฒนาในทิศทางเช่นนี้ เป็นการพัฒนาที่ดีสายหนึ่ง แต่เป็น การพัฒนาด้านเดียว คือ เน้นที่การพัฒนาวัตถุเป็นสำคัญ ในที่นี้จะวิพากษ์และวิจารณ์ ใน ๔ ข้อหลักที่ปรากฏทางสังคมอย่างชัดเจน ที่มีผลต่อสันติ คือ

๔.๖.๑ การศึกษา การศึกษาเป็นเครื่องมือที่สำคัญ ที่สังคมเลือกแล้วเลือกอีกว่า การศึกษา

^{๔๑}พระมหาอุไร อาตาศปโก, การศึกษาวิเคราะห์เรื่อง โลกในทัศนะของพระพุทธศาสนา เกรวาท, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๕.

อย่างไร จึงจะเป็นการศึกษาที่ได้มาตรฐาน เมื่อศึกษาแล้วจะทำให้ได้เปรียบทางสังคม ไม่ว่าจะในระดับใด การศึกษาที่ปรากฏทางสังคม จะมุ่งความชำนาญในสายของคนเป็นสำคัญ และเน้นศึกษาภายนอกตัวมนุษย์เป็นหลัก หรือแม้จะศึกษาเข้ามาหาตัวมนุษย์ แต่ก็ศึกษาตัวมนุษย์ในด้านวัตถุ หรือรูปธรรม หรือแม้จะศึกษานามธรรม ก็ศึกษานามธรรมภายนอกตัวมนุษย์ โดยลืมไปว่าแม้ภายในตัวมนุษย์ อีกด้านหนึ่งก็เป็นนามธรรม และเป็นนามธรรมที่สำคัญยิ่ง การศึกษาที่เน้นวัตถุหรือรูปธรรม และนามธรรมภายนอกตัวมนุษย์อย่างนี้ ไม่สามารถทำให้เกิดสันติได้ สังคมคาดหวังว่า การศึกษาคือ จำทำให้สังคมอยู่ดี มีสุข ได้เลื่อนฐานะทางสังคม เป็นความจริงระดับหนึ่ง แต่เป็นความจริงที่ไม่เพียงพอ เป็นเพียงการศึกษาเพื่อเลี้ยงชีวิต ไม่ใช่การศึกษาชีวิต ไม่ทำให้เกิดความเข้าใจมนุษย์อย่างแท้จริง

การศึกษาที่มีผลต่อสันติ ควรจะเป็นดังนี้ คือ

๑. ศึกษาตัวมนุษย์ ทั้งด้านวัตถุหรือรูปธรรม และนามธรรมเป็นหลัก เพื่อยกระดับจิตใจของมนุษย์ ควรจะศึกษาต่อเนื่อง ยาวนาน หรือศึกษาตลอดชีวิต เพราะชีวิตมนุษย์ละเอียดอ่อนแต่ต้องมีวุฒิภาวะพร้อมที่จะเรียนรู้ เพราะชีวิตเป็นนามธรรม เป็นของแท้ ยากแก่การเข้าใจเนื้อหาการศึกษาหลักก็คือ ศิล สมาธิ และปัญญา เป็นการศึกษาเพื่อคลายอึดอัด

๒. ศึกษาอาชีพ เพื่อประกอบอาชีพเลี้ยงชีวิตเป็นรอง สนับสนุนให้มนุษย์อยู่ดี มีสุข คือ ศึกษาชีวิตก่อน ศึกษาอาชีพ เพื่อประกอบอาชีพเลี้ยงชีวิตภายหลัง จะทำให้ชีวิตมนุษย์ดำเนินไปสู่สันติได้ หรือจะศึกษาควักกันไปก็ดี เนื้อหาการศึกษาอาชีพมีอยู่ในสังคมพร้อมแล้ว

๔.๖.๒ เศรษฐกิจ เศรษฐกิจเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่สังคมให้ความสำคัญ แต่ละสังคมต่างก็เลือกแนวทางเศรษฐกิจที่เชื่อว่า จะให้สังคมของคนมั่งคั่ง มั่นคง สังคมคาดหวังว่า ถ้าสังคมของคนมีเศรษฐกิจดี สังคมมั่งคั่ง มั่นคงแล้ว จะทำให้สังคมอยู่ดี กินดี มีสุข สังคมจึงแสวงหาแนวทางเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้สังคมของคนมั่งคั่ง มั่นคง และก็เป็นความจริงเพียงด้านเดียวเช่นกัน คือ เมื่อสังคมมั่งคั่ง มั่นคงแล้ว สังคมก็อยู่ดี กินดี มีสุข แต่เป็นความจริงที่ไม่เพียงพอเพราะเป็นความมั่งคั่ง มั่นคงทางเศรษฐกิจด้านเดียว ขาดความมั่งคั่ง มั่นคงทางด้านจิตใจ

ความมั่งคั่ง มั่นคงที่เพียงพอ ควรจะเป็นความมั่งคั่ง มั่นคงที่ลงตัว คือ

๑. ความมั่งคั่ง มั่นคงทางด้านเศรษฐกิจ ไม่ว่าจะเป็แบบสังคมนิยม หรือเสรีนิยม (ทุนนิยม) เป็นความมั่งคั่ง มั่นคงทางโลก

๒. ความมั่งคั่ง มั่นคงทางด้านจิตใจ เป็นความมั่งคั่ง มั่นคงทางศาสนา

๔.๖.๓ การเมือง การเมืองเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่สังคมให้ความสำคัญ ไม่แพ้การศึกษาและเศรษฐกิจแต่ละสังคมต่างก็เลือกแนวทางการเมืองของคน ที่เชื่อว่าจะเป็นการเมืองที่ดี เหมาะกับ

สังคมของคนในขณะนั้น ๆ ทำให้สังคมของคนมีความสมานฉันท์ การเมืองที่ปรากฏทางสังคมต่างก็มีข้อจำกัด ข้อบกพร่องอยู่ในระดับหนึ่ง แต่ละแนวทางต่างก็มองเห็นข้อจำกัด ข้อบกพร่องของคนอยู่ และพยายามแก้ไข เพื่อให้ข้อจำกัด ข้อบกพร่องของคนลดลงให้เหลือน้อยที่สุดหรือหมดไป

การแสวงหาอำนาจในโลกมีอยู่ ๒ ทาง

๑. การแสวงหาอำนาจทางโลก ได้แก่ การแสวงหาอำนาจทางการเมืองการปกครองที่ปรากฏทางสังคมอย่างชัดเจนมี ๒ แบบ คือ

๑. การเมืองแบบคอมมิวนิสต์

๑. การเมืองแบบประชาธิปไตย

การเมืองทั้ง ๒ แบบ มีลักษณะเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา เพื่อปรับปรุงให้รัดกุมยิ่งขึ้น แสดงให้เห็นข้อจำกัด ข้อบกพร่องในตัว

ทางที่ดี ควรจะศึกษาข้อจำกัด ข้อบกพร่องของแต่ละแบบให้เข้าใจชัดเจน แล้วเลือกแต่ข้อที่ดีปฏิบัติได้นำมาใช้ เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด

๒. การแสวงหาอำนาจทางธรรม เป็นการแสวงหาอำนาจทางศาสนา เพื่อให้อำนาจทางจิตใจ

ดังนั้น การเมืองที่ดี ควรจะสมดุลกัน ทั้งอำนาจทางโลกและทางธรรม

๔.๖.๔ สังคม สังคมเป็นอีกเรื่องที่สำคัญ กลุ่มคนที่ปรากฏทางสังคมต่างก็พยายามสร้างกฎเกณฑ์ เพื่อให้กลุ่มของตน มีความแตกต่างจากกลุ่มทางสังคมอื่น ๆ โดยเรียกกลุ่มของตนว่า “ ชาว...” หรือ “ โลก...” การทำความรู้สึกอย่างนี้ ทำให้เกิดช่องว่างทางสังคม ทำให้เกิดปัญหาอย่างหนึ่งตามมา ทำให้เกิดการแตกแยกทางสังคม เป็นการสร้างกำแพง ร้ว เขต แดน แยกคนออกจากคน เป็นการสร้างความรู้สึกที่เป็นภัยต่อหมู่มนุษย์ บังบอกในตัวเองว่าเป็นปัญหา

สังคมที่ดี ควรจะเป็นสังคมที่ปราศจากกำแพง ร้ว เขต แดนทางความรู้สึก คือ เป็นสังคมที่ไร้พรมแดน หรือสังคมสากล การทำความศึกษาเพื่อทำลายกำแพง ร้ว เขต แดนทางความรู้สึกจะทำให้มองเห็นโลกเต็มลูก ทำให้เกิดความเข้าใจว่า โลก ก็คือสังคมมนุษย์ขนาดใหญ่ จิตวิญญาณของมนุษย์ ก็คือ จิตวิญญาณของสังคมโลก หรือจิตวิญญาณโลก หรือจิตวิญญาณสากล การที่จะมีความรู้สึกอย่างนี้ได้ จะต้องศึกษาและปฏิบัติ ตามกระบวนการของหลักไตรสิกขาที่กล่าวมาอย่างยอดเยี่ยมแล้วเท่านั้น

เพราะฉะนั้น เมื่อบุคคลศึกษาและปฏิบัติ ตามกระบวนของหลักไตรสิกขาทาง
พระพุทธศาสนาให้บริบูรณ์แล้ว โลกสากล สังคมสากล จิตวิญญาณสากล ก็จะเกิดขึ้นได้อย่าง
แน่นอน

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัย ข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการได้ศึกษาสันติ วิธีสร้างสันติและผลของสันติ ตามแนวทางพระพุทธศาสนาแล้ว มีความเป็นไปได้จริง ดังนั้น สันติมีอยู่ วิธีสร้างสันติมีอยู่ และผลของสันติมีอยู่ เพราะฉะนั้น บุคคลผู้ถึงสันติแล้วจึงมีอยู่ สันติทางพระพุทธศาสนา เป็นไปได้ทั้ง ๓ ประเภท คือ

๑. สันติโดยส่วนตัว

๒. สันติโดยองค์นั้น ๆ

๓. สันติโดยสมมติ

สันติทั้ง ๓ ประเภท มีขอบเขตจำกัดของตนเอง แต่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงต่อเนื่องกัน คือ

สันติโดยส่วนตัว หมายถึงเอาพระนิพพาน และบุคคลผู้ถึงพระนิพพาน คือ พระอรหันต์ทั้ง ๒ ประเภท คือ

๑. สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ คือ พระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่

๒. อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ คือ พระอรหันต์ผู้ละสังขารแล้ว

สันติโดยองค์นั้น ๆ หมายถึงเอาสมาบัติ ๘ และบุคคลผู้ถึงสมาบัติ ๘ มีตั้งแต่บุรุษจนถึงพระอรหันต์

สันติโดยสมมติ หมายถึงเอาความไม่ยึดถือในทิฐิ ๖๒ และบุคคลผู้ไม่ยึดถือในทิฐิ ๖๒ คือบุคคลผู้ที่ได้ศึกษาและปฏิบัติตามแนวทางพระพุทธศาสนา จนกระทั่งรู้ชัดเจนนด้วยตนเองแล้ว

วิธีสร้างสันติทั้ง ๓ ประเภท คือ ศึกษาและปฏิบัติในสิกขา ๓ คือ

๑. ศีล

๒. สมาธิ

๓. ปัญญา

โดยสมาธิและปัญญา จะปรากฏขึ้นได้ด้วยอาศัยการปฏิบัติในกัมมัฏฐาน ๒ แบบ โดยมีศีลเป็นฐานรองรับ คือ

๑. สมถกัมมัฏฐาน

๒. วิปัสสนากัมมัฏฐาน

กัมมัฏฐานทั้ง ๒ แบบนี้ มีความสัมพันธ์กับสมาธิทั้ง ๓ ประเภท คือ

๑. อุปจารสมาธิ
๒. อัปปนาสมาธิ
๓. ขณิกสมาธิ

อุปกรณ์หรืออารมณ์ที่ใช้สร้างสมาธิ ที่มีความเป็นไปได้สูง คือ ลม (วาโยธาตุ) หรือวิธีอานาปานสติสมาธิ ใช้ธรรมชาติควบคุมธรรมชาติ คือ ลมเป็นธรรมชาติภายนอก จิตเป็นธรรมชาติภายใน โดยใช้วิธีตามกำหนดรู้ลมหายใจเข้า-ออก อย่างเดียว หรือจะบริกรรมกำกับตามกัจฉิ โดยกำหนดฐานของลมที่ปลายจมูก หรือริมฝีปาก หรือที่ห้องกัจฉิ ขึ้นอยู่กับแต่ละบุคคลที่ฐานของลมชัดเจนไม่เหมือนกัน ถ้ากำหนดฐานลมที่ปลายจมูก หรือริมฝีปาก จะพบปัญหาอยู่บ้างเมื่อถึงจุดหนึ่ง คือระดับจตุตถฌานหรือฌานที่ ๔ เพราะวิญญาณทั้ง ๕ สงบ ระวัง ระวังดับไปที่เรียกว่า กายสังขารแห่งลมอัสสาสปีตสาสะ ยกเว้นมโนวิญญาณ ที่เรียกว่า จิตสังขารแห่งสัญญาและเวทนา ยังไม่สงบ ระวัง ดับไป อาจทำให้ไม่เข้าใจว่า จะกำหนดต่อที่ตรงไหน แต่ถ้าเข้าใจแล้วจะไม่พบปัญหา คือ ลมจะไปกองอยู่ที่ห้อง กำหนดฐานลมที่ห้องต่อไป คือ เปลี่ยนฐานลมจากที่จมูก หรือริมฝีปาก เป็นที่ห้องแทน แต่ถ้ากำหนดฐานลมที่ห้อง หรือตามรู้ลมหายใจเข้า-ออก จะไม่พบปัญหา เพราะลมจะไปกองอยู่ที่ห้อง และกำหนดรู้ตรงจุดนั้นต่อไป วิธีนี้จะทำให้ได้สมาธิสูง แต่มิได้หมายความว่า อุปกรณ์หรืออารมณ์ที่นอกเหนือจากลมแล้ว ใช้สร้างสมาธิไม่ได้ ใช้ได้ดีเหมือนกัน ขึ้นอยู่กับจริตของแต่ละบุคคล โดยใช้หลักการ คือนั่งสูบล้างกั ตั้งกายตรง ดำรงสติมั่นเฉพาะหน้า ปล่อยวางอดีต ปล่อยวางอนาคต กำหนดอยู่เฉพาะอารมณ์ที่กำหนด ให้เป็นอารมณ์ของกัมมัฏฐาน ในขณะนั้นให้มั่น ณ สถานที่ที่เหมาะสมตามแบบสมถกัมมัฏฐาน ภายหลังจากได้สมาธิแล้ว ใช้วิธีพิจารณาตามเห็น แบบวิปัสสนากัมมัฏฐาน จะใช้หลักการแบบสมถกัมมัฏฐาน คือ นั่งสูบล้างกั ๑ หรือใช้อิริยาบถอื่นอีก ๓ คือ ยืน เดิน นอน กัจฉิ จะใช้อุปกรณ์หรืออารมณ์วิปัสสนากัจฉิ หรือจะใช้วิธี “ กำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง ” กัจฉิ คือ เมื่อตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง และรับรู้อารมณ์อื่น ๆ เมื่ออยู่ในอิริยาบถทั่วไป แต่มิได้หมายความว่า ให้ยึดติดในอารมณ์ของสมถกัมมัฏฐาน หรือยึดติดในสมาธิ เพียงแต่ให้จิตมีภาวะสมาธิเท่านั้น และมีได้หมายความว่าให้ยึดติดในอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพียงแต่ให้จิตรู้ทันอารมณ์ ใจและลมเพื่อ “ กำหนดรู้ แล้วปล่อยวาง ”

โดยทั้ง ๒ แบบ คือ แบบสมถกัมมัฏฐาน และวิปัสสนากัมมัฏฐาน จะนำไปสู่สันติ ทั้ง ๒ สาย คือ

๑. สันติทางจิต หรือเจโตวิมุตติ อารมณ์ทุกชนิดที่ใช้ภาวนาแล้ว นำไปสู่สันติทางจิต เป็นอารมณ์ทางสมถกัมมัฏฐานทั้งสิ้น

๒. สันติทางปัญญา หรือปัญญาวิมุตติ อารมณ์ทุกชนิดที่ใช้ภาวนาแล้ว นำไปสู่สันติทาง
ทางปัญญา เป็นอารมณ์ทางวิปัสสนากัมมัฏฐานทั้งสิ้น

สันติทั้ง ๒ สาย นำไปสู่สันติต่างกัน แต่เชื่อมโยงสัมพันธ์กัน เป็นฐานของกันและกัน คือ

สันติทางจิต หรือเจโตวิมุตติ ทำให้เข้าใจสันติทางปัญญาและจิตตามลำดับ โดยสันติ
ในขั้นสุดท้าย คือนิโรธสมบัติ และเป็นฐานให้แก่ปัญญาวิมุตติอย่างดี

สันติทางปัญญา หรือปัญญาวิมุตติ ทำให้เข้าใจสันติทางอารมณ์ที่รับรู้ และเห็นอารมณ์
สลายไป

สันติทั้ง ๒ สาย ต่างก็เป็นสันติภายในบุคคล และพระพุทธศาสนา มีเป้าหมายที่สันติ
ภายในบุคคลนี้ แต่มิได้ละเลยสันติภายนอก ต่อเมื่อภายในสันติแล้ว ภายนอกก็จะสันติตาม
สันติที่สมบูรณ์ จะต้องเป็นสันติทั้ง ๒ สาย หรือจะเป็นสันติทางปัญญาอย่างเดียวก็ได้

การศึกษาและปฏิบัติ ๆ แบบซ้ำ ๆ อย่างสม่ำเสมอ ต่อเนื่อง ยาวนาน ทั้งกระบวนการ
คือศีล สมาธิ และปัญญา ได้ดีแล้ว จะทำให้มีความสามารถดำเนินชีวิต ตามแนวอริยมรรคมี
องค์ ๘ ได้ดี จะทำให้มีความสามารถดำรงชีวิตอยู่ด้วยธรรมได้ดี การศึกษาและปฏิบัติจะต้อง
ดำเนินควบคู่กันไปตามหลักคำสอนทั้ง ๒ ทางอย่างสมดุล คือ

๑. คำสั่งสอนทางปริยัติ

๒. คำสั่งสอนทางปฏิบัติ

คำสั่งสอนทางปริยัติ ทำให้เข้าใจเชิงพยัญชนะและอรรถะ คำสั่งสอนทางปฏิบัติ ทำให้
เข้าใจเชิงสภาวะ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทำให้เข้าใจว่า เพราะเหตุที่สังขาร หรือรูปนาม เกิดดับนี้เอง
จึงขรา และมรณะ ทำให้ความทุกข์และข้อสงสัยต่าง ๆ คลี่คลายไป เมื่อศึกษาและปฏิบัติ ๆ
เต็มที่แล้ว จะทำให้เกิดความสงบสุขแก่ชีวิตจริง ตามความสามารถที่ได้ศึกษาและปฏิบัติมาแล้วนั้น
แต่สันติที่เป็นผลจากการศึกษาและปฏิบัติ จะเป็นไปตามสภาพจิตวิญญาณของแต่ละบุคคลที่
แตกต่างกัน คือ มีรุตีคือกิเลส อินทรีย์คือความสามารถ อริยาคัยคือความโน้มเอียง หยาบ
ละเอียด อ่อน แก่กล้า แตกต่างกัน ส่งผลทำให้มีความสามารถในการละอธรรม และดำรง
สัทธรรมแตกต่างกันไปด้วย นั่นก็คือ ทำให้ระดับความสงบสุขแตกต่างกันไปด้วย

สันติทางพระพุทธศาสนาจะเป็นสันติเฉพาะ ๆ บุคคลไป เมื่อภายในบุคคลสันติแล้ว
จะส่งผลให้สังคม และธรรมชาติแวดล้อมสันติไปด้วย ทำให้เข้าใจแต่ละส่วนของธรรมชาติที่
อาศัยกันปรากฏขึ้น ดำรงอยู่ และสลายไป ด้วยกระบวนการของธรรมชาติโดยรวม ทำให้เข้าใจ
บทบาทของมนุษย์ ในฐานะผู้บริโภคใช้สอยธรรมชาติ และเข้าใจบทบาทของธรรมชาติ ในฐานะ
เป็นแหล่งปัจจัย ๔ เพื่อการดำรงอยู่ของสรรพสัตว์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มนุษย์ จะดำรงอยู่โดย

ปราศจากธรรมชาติไม่ได้ ถ้าธรรมชาติล่มสลาย มนุษย์ก็ล่มสลาย มนุษย์ทุกคน ควรศึกษาและปฏิบัติ ๆ ตามแนวทางนี้ เพื่อควบคุมธรรมชาติภายในตัวมนุษย์เอง คือ ความทะเยอทะยานอยากอย่างไม่จำกัด ให้จำกัด

ตามแนวทางที่ได้ศึกษามา ทำให้ทราบว่า สันติทางพระพุทธศาสนา เป็นสันติเฉพาะบุคคล ๆ แต่เมื่อบุคคลแต่ละคน ศึกษาและปฏิบัติในหลักการเดียวกัน จนสุดทางแล้ว ก็จะพบสันติแบบเดียวกัน ส่งผลให้บุคคลในฐานะโลกลูกหนึ่งสันติได้ สังคมก็สันติได้ รวมทั้งโลกก็สันติได้

พระพุทธศาสนา เน้นที่สันติทางจิตวิญญาณภายในของมนุษย์ในปัจจุบัน เป็นศูนย์กลางของสันติทั้งปวง และทั้งโลกสันติได้ด้วยธรรมะ นอกเหนือจากธรรมะแล้วไม่มี

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

การศึกษาสันติและวิธีสร้างสันติตามแนวนี้ เป็นเพียงวิธีหนึ่งที่ได้นำเสนอ อาจเป็นแนวทางให้ผู้ที่ศึกษาในภายหลังได้มองเห็น แนวทางอื่นที่แปลกแยกออกไป ที่ควรจะได้ศึกษาให้มีความหลากหลายมากกว่านี้ และนำเสนอต่อสาธารณชนที่รักสันติ ในที่นี้จะนำเสนอ ดังนี้

๑. “ การศึกษาเพื่อสันติภาพ ” ในทัศนะของพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)

๒. “ จริยธรรมของเยาวชนคือสันติภาพของโลก ” ในทัศนะของพุทธทาส ภิกขุ

๓. “ สันติในทัศนะของศาสนาอื่น ๆ ” ว่ามีหลักการอย่างไร ใช้วิธีการใดในการสร้างสันติ และคุณค่าจะเป็นอย่างไร ควรจะได้ศึกษาและนำเสนอออกมาในอีกแนวทางหนึ่ง ให้มีความหลากหลาย เพราะผู้ที่รักสันติมีมาก จะได้นำไปใช้สร้างสันติให้แก่ตนเอง และสังคมโดยรวม เป็นการปูแนวทางให้ผู้ที่ศึกษาในภายหลัง ได้มีข้อมูลมองเห็นภาพสันติ และวิธีสร้างสันติในมิติอื่น ๆ ได้ชัดเจน อันจะเป็นประโยชน์แก่สังคมโลก

การศึกษาสันติและวิธีสร้างสันตินี้ เป็นข้อมูลเชิงวิทาหรือทฤษฎีที่บริสุทธิ์ จะต้องแปลงลงสู่การปฏิบัติหรือประยุกต์ใช้ จึงจะเกิดประโยชน์ได้ คล้ายกับวิทยาศาสตร์ ที่มีวิทยาศาสตร์บริสุทธิ์ กับวิทยาศาสตร์ประยุกต์ ต่างกันก็แต่ วิทยาศาสตร์ศึกษาในขอบข่ายของรูปธรรม ส่วนพระพุทธศาสนาศึกษาครอบคลุม ทั้งรูปธรรมและนามธรรม แต่ทั้งพระศาสนาและวิทยาศาสตร์ ต่างก็มีข้อจำกัดในการใช้แก้ปัญหาของตนเอง คือ พระศาสนาใช้แก้ปัญหาทางนามธรรมได้ดี แต่ใช้แก้ปัญหาทางรูปธรรมไม่ได้ ส่วนวิทยาศาสตร์ใช้แก้ปัญหาทางรูปธรรมได้ดี แต่ใช้แก้ปัญหาทางนามธรรมไม่ได้ เพราะฉะนั้น การแก้ปัญหามนุษย์ทั้งระบบ ควรจะใช้ทั้งหลักการทางพระศาสนา และวิทยาศาสตร์ควบคู่กันไป

แต่จะอย่างไรก็ตาม ถ้านำหลักการและวิธีการที่ได้ศึกษามาแล้วนี้ ไปใช้สร้างสันติ
ให้แก่ตนเองและสังคมโดยการปฏิบัติอย่างจริงจังแล้ว เชื่อแน่ว่า จะประสบผลสำเร็จตามกำลัง
ความสามารถอย่างแน่นอน

บรรณานุกรม

พระไตรปิฎก

การศาสนา, กรม.

พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. ปีฉลองรัชดาภิเษก
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๙. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๔.

เล่มที่ ๔, ๖, ๑๖, ๒๐, ๒๑, ๒๓, ๓๐.

การศาสนา, กรม.

พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๑.

เล่มที่ ๙, ๑๐, ๑๕, ๒๐, ๒๕, ๒๖, ๓๑.

การศาสนา, กรม.

พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. สมโภชกรุงรัตนโกสินทร์
๒๐๐ ปี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๕.
เล่มที่ ๓๐.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระไตรปิฎกภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
เล่มที่ ๔, ๑๖, ๒๓, ๓๐.

หนังสือทั่วไป

จำลอง สารพัตนิก.

พจนานุกรม บาลี ไทย. กรุงเทพมหานคร :
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐.

เทพเวที, พระ (ประยูร ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๓๓.

ธนิศ อยู่โพธิ์.

วิปัสสนานิยม. กรุงเทพมหานคร : ศิวพร, ๒๕๒๕.

ธรรมปิฎก, พระ (ป.อ. ปยุตโต). พุทธธรรม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

- พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- ธรรมบุญชีวิต. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, ๒๕๔๐.
- การศึกษาเพื่อสันติภาพ. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, ๒๕๓๘.
- ธรรมวิสุทธิกวี, พระ (พิจิตร ฐิตวณฺโณ). แบบไหว้พระสวดมนต์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
ชวนพิมพ์, ๒๕๔๓.
- บรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, พระเจ้า. ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต.
พระนคร : ศิวพร, ๒๕๒๑.
- ป. หลงสมบุญ, พันตรี. พจนานุกรม มคอ-ไทย. กรุงเทพมหานคร : อาหารการพิมพ์, ๒๕๔๐.
แปลก สนธิรักษ์. พจนานุกรม บาลี-ไทย. พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๐๖.
- พุดาจารย์, สมเด็จพระ (อาจ อาสภมหาเถระ). วิสุทธิมรรค. กรุงเทพมหานคร :
อมรินทร์ พรินต์ติ้ง กรุ๊ป, ๒๕๓๓.
- พุทธทาส ภิกขุ, (เสื่อม อินทปญฺโญ). สันติภาพของโลก. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา ๒๕๓๖.
- ศึกษาธรรมะอย่างถูกวิธี. กรุงเทพมหานคร : เอมีเทรคดิง, ๒๕๔๓.
- นิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้. กรุงเทพมหานคร : รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๑.
- มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระ. นวโกวาท (ฉบับประชาชน).
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.
- ธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.
- มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. สิ่งแวดล้อม เทคโนโลยี และชีวิต. กรุงเทพมหานคร :
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๓.
- ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรม. กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕.
- เริงชัย หมื่นชนะ และคณะ. มนุษย์สัมพันธ์. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๘.
- หลวงพ่อบุชา สุภทฺโท. พระโพธิญาณเถร. กรุงเทพมหานคร : ป. สัมพันธ์พาณิชย์, ๒๕๔๐.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา. พระนคร : เพ็ญอักษร, ๒๕๑๔.
- สุภัตรา สุภาพ. สังคมวิทยา. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๕.
- สุพิศวง ธรรมพันทา. มนุษย์กับสังคม. กรุงเทพมหานคร : ภูมิไทย, ๒๕๔๓.

อุปติสสเถระ, พระ. วิมุตติมรรค. แปลโดย พระราชวรมุนี (ประยูร ฐมมจิตโต)

และคณะ. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๑.

อาสภเถระ ฐัมมาจริยะ, พระ. แนวทางปฏิบัติวิปัสสนา. กรุงเทพมหานคร : เลิศลักษณ์การพิมพ์,

๒๕๓๗.

วิทยานิพนธ์

อุไร อาดาปโก, พระมหา. “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องโลกในทัศนะของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท”. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระรัตน์ สมนุดจิตโต (ชวายา)
- วัน/เดือน/ปีเกิด : วันพุธที่ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๒
- สถานที่เกิด : บ้านเลขที่ ๘๗ บ้านหนองปูน หมู่ที่ ๑๕ ต.สองชั้น อ.กระสัง
จ.บุรีรัมย์ ๓๑๑๖๐
- การศึกษา : นธ.เอก, พธ.บ. (พุทธศาสตรบัณฑิต) คณะครุศาสตร์
เอกการสอนสังคม จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ที่อยู่ปัจจุบัน : ๑๕๘๓ วัดบางสะแกใน คลาดพลู ธนบุรี กทม. ๑๐๖๐๐
- หน้าที่การงาน : พ.ศ. ๒๕๓๕ - ปัจจุบัน ทำหน้าที่สอนวิชาสังคมศึกษา หน่วยวิชา
พระพุทธศาสนา โรงเรียนวัดบางสะแกใน

